د پاچا امان الله واکمني

ته یوه نوې کتنه

پوهاند محمدحسن کاکړ

بسم الله الرحمن الرحیم

کتاب پېژندنه

کتاب:	د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه
لیکوال:	پوهاند محمدحسن کاکړ
چاپ کال:	۱۳۹۹ل
چاپ وار:	درېیم
چاپ شمېر:	۱۰۰۰
دیزاین:	فرهاد فرهاد

د چاپ ټول حقوق له کاکړ تاریخ بنسټ سره خوندي دي.

د لا زیاتو معلوماتو له پاره زموږ ویبپاڼې وګورئ!

Kakarfoundation.com

سریزه

دغه اثر په اصل کې ما د دې له پاره لیکلی و چې له نورو لیکنو یا مقالو سره به یو ځای خپرېږي. ما د افغانستان د پوره خپلواکۍ ګټلو د پېنځه اتیایمې کلیزې په ویاړ سیمینار کې چې تېر کال په کولن کې د افغانستان د کلتوري ودې ټولنې له خوا جوړ شوی و، ګډون ونه شو کړای، وعده مې وکړه چې د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه به یوه لیکنه وراستوم.

د هغې وعدې نتیجه دا لیکنه شوه، د ټولنې مشر ښاغلي زرین انځور د هغې تر لوستلو وروسته لازمه وګڼله چې د کتابګوټي په بڼه یې په جلا ډول خپره کړي؛ نو که څه هم دا لیکنه د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه ده؛ خو د واکمنۍ ټولې موضوع ګانې پکې بیان شوې نه دي.

د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه په انګریزي او فارسي کې لیکنې ډېرې دي. دلته ما له هغې لیکنو نه کار اخیستی چې د هغه وخت کسانو کښلي لکه د منشي علي احمد د پاچا امان الله لوېدنه؛ د فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې؛ د میرغلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ. بله لیکنه په خپله پاچا امان الله ته منسوبه ده، د (حاکمیت قانون در افغانستان) په نوم. په دغه اثر کې چې د محترم حبیب الله رفیع په زیار نوی خپور شوی دی، د ټولنې او ملي ژوندانه د بېلا بېلو اړخونو په اړه په خپله د پاچا کارونه او فکرونه ځای شوي دي. څنګه چې د پاچا امان الله او د هغه د واکمنۍ په هکله نظرونه او تعبیرونه ډېر سره مخالف او لږ سره ورته او موافق دي، دغه اثر د هغوی په هکله په خپله د پاچا له نظره رڼایي اچوي او پر هغو سربېره د هغه سیاسي، پوهنیز، ټولنیز او افغان شخصیت ښیي. د موضوع اړوند بل اثر چې دلته ترې نه ډېر کار اخیستل شوی، د ډاکټر لودویک ادمک دی چې

د جرمني او انگريـزي ارشـيفي پاڼـو لـه مخـې کښـل شـوی، دغـه اثـر «د شـلمې پېړۍ تـر نيمايـي پـورې د افغانسـتان باندنـۍ اړيکـې» تـر سرليـک لانـدې دی.

پـه پـای کـې لـه ښـاغلي محمـد زريـن انځـور او د هغـه لـه ملگـرو نـه مننـه کـوم چـې زمـا دغـه ليکنـه د خپلـې ټولنـې پـه لگښـت خپـروي. لـه ښـاغلي انځـور نـه د دې مننـه هـم کـوم چـې د دغـې ليکنـې پـه کښـلو کـې چـې ډېـر وخـت يـې ونيـوه، پـوره حوصلـه وښـودله.

محمد حسن کاکړ

مارچ/۲۰۰۵

فهرست

سریزه .... أ

پیلامه..ث

← لومړنی خبرې ١

← د امان الله پاچا کېدل ١

← د بشپړې خپلواکی جګړه.................................. ٤

← مولف ګریګوریین هم وایي چې............................ ٦

← له هېوادونو سره اړیکې ١٠

افغانستان او منځنی اسیا ١٢

لومړي سمونونه ٢٠

سیاسي ډلګی او دسیسې ٣٠

د خوست یاغي توب ٣٤

د پاچا امان الله سفرونه ٤١

← الف. کندهار ته ٤١

← ب. بهر ته ٤٦

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل ٥١

پایلیک ٨١

یادښتونه او لمن لیکونه..١٠٦

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار ١١٦

د بنسټ په اړه ١١٨

زموږ فعالیتونه ١١٩

پیلامه

افغانستان اوس یو ډېر بېرته پاتې هېواد دی، خو پخوا یو پرمختللی هېواد و. د هغه وخت په افغانستان یا اریانه کې دینونه او مدنیتونه پیدا شوي او هم له نورو ملکونو نه پکې خپاره شوي وو. اریانه د ویدي مدنیت اصلي ټاټوبی و او بودایي مدنیت په ماهیت کې محلي و، اوستایي مدنیت او بودایي مدنیت عالمي بڼه لرله.

د اوستایي مدنیت د نوښتگر زردشت اهمیت اصلاً په دې کې دی چې دی نړۍ کې لومړنی مصلح یا له څو هغو مصلحانو څخه دی چې د لومړي ځل له پاره یې د لوی څښتن د یو توب عقیده وړاندې کړه او نړۍ یې د بدۍ او نیکۍ قوتونو د مقابلې دغسې ډگر وگاڼه چې په هغې کې د نیکۍ رب، اهورا مزدا د بدۍ په رب اهریمن باندې غلبه کوي. د هغه په عقیده پر اهورا مزدا باندې تکیه کول او د هغه دستورونه پر ځای کول د انسان د ژغورنې سبب کېږي.

تر اوستایي دورې نه دمخه په ویدي دوره کې، له طبیعي قوتونو نه ژغورنه په عبادت کې لټول کېده. په دې ډول هرې طبیعي قوې ته پر خدای لرلو عقیده عامه وه او د خدایانو شمېر هم ډېر گڼل کېده. بودا بیا په دې عقیده و چې انسان ژغورنه په خپله د هغه په اصلاح سره کېدونکې ده، دومره چې دی خپلې نفسي غوښتنې او هوسونه مهار کړي، نیکې غوښتنې ولري، نیک کړه وکړي، نیک نظر ولري او په ټولیز ډول نیک ژوند غوره کړي.

نن ورځ دغه ټول فکرونه ساده او هر چاته د پوهېدو وړ ښکاري؛ خو په هغه مهال یانې له نن نه درې یا څلور زره کاله دمخه چې انسان که څه هم طبیعي او ټولنیز چاپېریال یې ډېر زیږ او بې رحم و، له خپل ځان او

خپلې کورنۍ نه دباندې د نورو انسانانو ژوغورنه هم غوښتله. دا له شک پرته د انسان د لوړې فکري سطحې استازیتوب کوي.

پخوانی افغانستان د دغسې فکرونو د ټوکېدو او خپرېدو له پاره مساعد و. یو دا چې د آمو شاوخوا هوارې د غنمو په میندلو سره د کرنې وړ شوې او کلیوالي او ښاري ژوند پکې رواج موندلی و. بله دا چې پخوانی افغانستان او شاوخوا هېوادونه یې د سوداګرو، ګرځندویانو، سوبمنو او د کډوالۍ لویه لاره ګرځېدلې وه.

د یوې امریکایي لرغون پېژندونکې په وینا د سوداګرۍ ځینې لارې ان د نوې ډبرې په دوره کې (Newlithic Period) ایستلې شوې وې؛ خو دغه سیمه له میلاد نه ۲۰۰ کاله دمخه په شاوخوا کې، د روم د پراختیا په دوره کې چې شتمنو اروپایانو او پارسیانو د چینایي صانعانو ښکلو وریښمینو ټوکرو له پاره لویه لار ګرځېدلې وه؛ د خرو، اسونو او اوښانو له حساب نه وتلو کاروانونو پرې تګ را تګ کاوه، دغه لار بیا پر ورېښمینې لارې (Road Silk) بدله شوه چې په پای کې یې چین، هند، پارس او اروپا سره ونښلول.

د دغې سوداګرۍ د قوت پر مهال په اریانه کې چې په دغه وخت کې د هند او کرمان تر منځ پراته هېواد ته ویل کېده، د یونان- باختري دولت په قوت کې و. دغه افغانستان هغه وخت دومره پرمختللی و چې د زرو ښارونو هېواد نومول شوی و او نقره یې سکې پکې پریمانه چلېدې. ورېښمینه لار د پېړیو پېړیو په بهیر کې د خلکو د ویاړ او شتمنۍ سرچینه وه؛ خو په پای کې قومي نښتو دا لاره نامصؤنه کړه، د قومي لویانو له خوا د لویو باجونو اخیستل د سوداګرو ملا ماتوله، بالاخره په پېنځلسمې پېړۍ کې چې د اروپا او هند تر منځ سمندري لار پرانیستل شوه، هغه ورو ورو پرېښودل شوه.

تر دې وروسته هغو اروپايي هېوادونو وار په وار پرمختګ کاوه او پياوړتيا يې تر لاسه کوله چې له سمندري لارو نه يې د سوداګرۍ او نورو موخو لپاره کار اخيسته. دا هغه هېوادونه وو چې د رنسانس يا د بيا ژوندي کولو غورځنګ يې منلی و چې لومړی په ايټاليا کې په څوارلسمه پېړۍ کې پيل شوی و. رنسانس چې په سر کې د هنر او ادب له لارې د بيا ژوندي کولو حرکت ته ويل کېده، وروسته د نوې سوداګرې طبقې په هسکېدو سره په اقتصادي چارو کې په فردي ازادۍ واوښت او هغه په خپل وار فردپالنه (Individualism) او انسان پالنه (Humanism) واقعي کړه، په دې معنی چې دا په خپله انسان دی چې د هر څه منځ او سرچينه ده.

د رنسانس د غورځنګ بله غټه پېښه په شپاړسمې پېړۍ کې په عيسوي دين کې د کاتوليکي مذهب او ارتودکسي مذهب تر څنګ د مارتن لوتر په کوښښ سره د ديني سمون (Reformation) په نتيجه کې د پرتستانزم هسکېدنه ده. په داسې حال کې چې کاتوليکان له خپل ستر مشر پاپ څخه د خطا نه کوونکي مشر په شان اطاعت کوي، پروتستانزم فرد ته د وجدان په ازادۍ قايل دی. دغه ټول نوښتونه او کشفونه د دغسې نويو حرکتونو سبب شول چې د هغو په نتيجه کې ساينس او تخنيک پر مخ ولاړ او ورسره ټولې لويديځې عيسوي نړۍ حيرانوونکی پرمختګ وکړ.

برعکس افغانستان د وروښتمينې لارې په پرېښودو سره وار په وار ګوښه کېده، هغه نور نو د بين المللي سوداګرۍ او د خلکو او کاروانونو د تګ لاره نه وه. په واقعيت کې له دغه وخته وروسته ټول ختيځ د لويديځې اسيا د هېوادونو په ګډون لږ و ډېر په همدغه حال کې و. د عثماني او مغلي امپراتورۍ هم ونه شو کولی چې له سمندري لارو نه د سوداګرۍ له پاره کار واخلي، که څه هم دواړو امپراتوريو اوږدې سمندري غاړې لرلې.

ځنګه چې اسيايي ملکونو په تېره افغانستان له بين المللي سوداګرۍ نه را پيدا عنعنوي ګټې له لاسه ورکړې، حکومتونو يې له خپلو ولسونو نه د مالياتو په ډېرولو، له صنعتي کارونو نه د زيات محصول په اخيستلو او له لاس لاندې ملکونو نه په باج ټولولو باندې لنګر واچاوه. دې حالت د نوي صنعت او نوې شتمنۍ د توليد له پاره هڅوونکی رول نه درلود. د دوی په فکري نړۍ کې د ساتنپالنې او عنعنې پالنې ميل وار په وار بيخ نيوه او کلتور يې نه يوازې دا چې نه غوړېده، بلکې شخ او وچېده.

افغانستان چې په اوومې پېړۍ کې يې اسلامي مدنيت منلی و، يا يې په خپله امپراتورۍ لرلې، يا د نورو امپراتوريو تر اغېز لاندې و. افغانستان د اسلام د سرحدي هېواد په توګه، د غزنوي او غوري امپراتوريو په وخت کې، اسلام هند ته په پراخ ډول يووړ او د دغه انکشاف له امله هلته په هند کې د څه کم زرو کلونو په موده کې د ډهلي سلطنت په نامسلمانانو حکومت وکړ. د لوديانو او سوريانو دولت په همدغه لړ کې راځي، د پاکستان اوسنی دولت د همدغه اسلامي غورځنګ ميراث دی؛ خو په ديارلسمې پېړۍ کې د چنګيز خان په تاړاکونو سره د اباد افغانستان ډېر ښاري مرکزونه په کنډوالو بدل شول، د کرنې سيستم يې تر ډېره حده پورې وران شو، وګړي يې تباه شول او له پاتې ژونديو نه ډېرو يې د سليمان غرو درو ته کډه وکړه.

په دې ډول افغانستان په خپل ډېر اوږده تاريخ کې د لومړي ځل له پاره په يو ستر معلوم انساني مصيبت واوښت. په دغه حال کې له ديارلسمې پېړۍ نه تر اتلسمې پېړۍ پورې د افغانستان تاريخ د پرديو تاريخ شو. که څه هم په شپاړسمې پېړۍ کې پير روښان، زامنو او لمسيانو يې او په اوولسمې پېړۍ کې خوشحال خټک، ايمل مومند او دريا خان اپريدي د مغلو په مقابل کې

د خپلواکۍ ګټلو په لاره کې په ټینګه پرلپسې مبارزې وکړې؛ خو په پای کې ټول بریالي نه شول.

د افغانستان د خپلواکۍ ګټلو بری اول تر څه حده د میرویس هوتک او په پوره ډول د احمد شاه دراني په سروالۍ واقعي شو. وروسته یې چې په ۱۷۴۷ کال کې د افغان دولت بنیاد کېښود، د څو کلونو په بهیر کې یې د مشهد، پنجاب، سند، بلوچستان او کشمیر په لاندې کولو سره امپراتوري جوړه کړه؛ خو دغه امپراتوري د هغه د لمسیانو په وخت کې اصلاً له دې امله مخ پر ځوړ او بیا په په ۱۸۱۸ کې ټوټه ټوټه شوه چې چلوونکو یې له تر لاس لاندې سیمو نه باج نه شو تر لاسه کولای. له دې سره سره د میرویس هوتک او احمد شاه دراني اهمیت تل پاتې دی، ځکه چې دوی په خپلواک کندهار او خپلواک افغانستان کې مستقل نظام او ژوند په میراث پرېښود.

افغانانو دغه میراث ته درناوی هغه وخت په عمل کې ثابت کړ چې دوی له دې سره سره چې محمدزیو ته د واکمنۍ د انتقال په وخت کې او وروسته د تاج او تخت په سر د محمدزیو سردارانو په خپل منځي جنګونو کې سخت سره بې اتفاقه شوي وو؛ د انګریزانو د لومړي لوی یرغل پرمهال پر خپله خپلواکۍ ټینګ ودرېدل او یرغلګر پوځونه یې که څه هم د نړۍ د زبرځواک لښکرې وې، له ملک نه وایستلې. څلوېښت کاله وروسته په دوهم افغان-انګلیس جنګ کې یې هم همدغسې وکړل او د میوند په جګړې کې یې د خپلواکۍ په خوندي ساتلو کې دغسې بری وګاټه چې ان یرغلګر انګریزان یې هم حیران کړل. نولسمه پېړۍ په دغه ډول د افغانستان لپاره تر ډېره حده د کورنیو جنګونو پېړۍ وه او د دوهم افغان-انګلیس د جنګ په نتیجه کې افغانستان د باندنیو اړیکو اختیار هم له لاسه ورکړ.

افغانانو له افغانستان نه د یرغلگرو انگریزانو په شړلو سره اروپايي مدنیت یا د هغه باندني مظاهر هم په لغته ووهل. د دغې پېړۍ په دوهمه نیمايي کې اول د امیر شېر علي په دوهمې واکمنۍ کې او بیا د امیر عبدالرحمن د یوویشتو کلونو په واکمنۍ کې ودانۍ وشوې؛ خو هغه هم په زیاته اندازه د حکومتي نظام د پیاوړتیا او د وسلو صنعت د انکشاف له پاره وې. دغو امیرانو له افغانستان سره د برتانيې او روسي امپراتوریو په گاونډیتوب سره د افغانستان دفاع تر هر بل څه نه مهمه گڼله، په تېره وروسته تر دې چې روسانو په ۱۸۸۵ کال کې پنجده ونیوله او انگریزانو په ۱۸۹۳ کال کې د ډیورنډ هوکړه لیک په امیر عبدالرحمن باندې تحمیل کړ.

له هغه پرته هم نه امیر شېر علي او نه امیر عبدالرحمن د ټولنې د مدني کولو او عصري کولو فکر کاوه. په نورو اسلامي هېوادونو کې هم دغسې غوښتنې نه کېدلې، یا ډېرې کمې کېدلې او دغه فکر هر چېرې په ټینگه اورېدل کېده چې اسلام هم دین او هم دولت دی، دا څکه چې اسلام د عیسویت او موسویت پر خلاف له هماغه اول سر نه د ټولنې تنظیمول او چلول هم په غاړه اخیستي او اسلامي واکمنو تر هغه وخته پورې پر همدغې کرښې یون کړی و.

خو د شلمې پېړۍ په سر کې د امیر حبیب الله په دوره کې چې افغانستان یو قوي نظام درلوده او عصري پوهنه هم پکې رواج شوې وه، افغانان له باندینیو پېښو نه هم اغېزمن شول، په ۱۹۰۴ کال کې د جاپان په لاس د روسیې په ماتې، په ۱۹۰۵ کال کې د روسیې په انقلاب، په ۱۹۰۶ کې د ایران په انقلاب، په ۱۹۰۸ کې د ترکیې په انقلاب او په ۱۹۱۷ کې په بلشویکي انقلاب سره. د یو اسیايي هېواد په لاس د روسیې ماتې د اروپايي امپیریالیستي هېواد په حیث د اسیایانو د ویاړ سبب شو او یادو شویو انقلابونو د زورواکو نظامونو طلسم

مات کړ او سیاست کوونکي او اوښتون پالان یې هر چېرې د خپلسرو واکمنو او زورواکو رژیمونو په مخالفت کې نور هم ټینګ کړل.

تر لومړۍ نړیوالې جګړې وروسته پېښې چې په اروپا کې د اوښتونونو سبب شوې، پر افغانانو باندې هم بې اغېزې نه وې. دغو ټولو پېښو افغان تعلیم کړي درباریان او نور علاقمن افغانان وخوځول. په همدغه حالت کې، په کابل کې د مشروطه غوښتونکو غورځنګ هسک شو چې غړې غوښتنې یې د پوره خپلواکۍ ګټل، د قانون له مخې حکومت کول او د عصري مدنیت رواجول وو. په دغې فضا کې د پاچا زوی عین الدوله امان الله د خپل پلار تر وژل کېدو وروسته ځان د واکمنۍ ګدۍ ته ورساوه او بیا یې په افغانستان کې د لومړي ځل لپاره د دغسې بنسټونو د سمونونو په پلي کولو پیل وکړ چې په هغو سره افغان ټولنه مدني او سیاسي نظام عصري او د فرد خپلواکي واقعي کړي.

یاددښت

۱. چینان ډي وس –کم بال، جنګیالۍ ښځې، وارنر بوکس، ۲۰۰۲، نیویارک، ۱۰۸.

۲. پورته اثر، ۱۰۹.

لومړنۍ خبرې

د پاچـا امـان اللـه څـه کـم لـس کلنـه دوره کـه څـه هـم لنـډه وه، خـو لـه ډېـرو پېښـو نـه ډکـه وه. دی هغـه لومـړی افغـان واکمـن دی چـې د ټولنـې د مـدني کولـو او عصري کولـو لـه پـاره یـې پـراخ سـمونونه پلي کـړل او د هغـو پـه وجـه لـه وطـن نـه وشـړل شـو.

پـه معـاصر افغانسـتان کـې درې لسـیزې سره ورتـه دي: د امیـر شـېر علي خـان د واکمنـۍ دوهمـه دوره (۱۸۶۸ – ۱۸۷۸)، د پاچـا امـان اللـه دوره (۱۹۱۹ – ۱۹۲۹) او د قانـوني پاچایـي لسـیزه (۱۹۶۴ – ۱۹۷۳) پـه دغـو دریـو واړو لسـیزو کـې د ټولنـې د مـدني کولـو او عصري کولـو لـه پـاره سـمونونه پلي شـول. درې واړه نظامونـه پـه وسـله وال زور سره ړنـګ شـول او لـه درې واړو نـه واکمنانـو پـه نـره دفـاع ونـه کـړه؛ خـو درې واړه د بدلـون غوښـتونکو افغانانـو پـه مخیلـو کـې ځـای ونیـوه او د هغـو سـمونونه پـه وروسـتیو دورو کـې ورو ورو عـملي شـول او لا هـم عـملي کېږي. دغـه سـمونونه د ژونـد د ښـه کولـو لـه پـاره ضروري وو، خـو مخالفانـو یـې بیـا داسـې نـه ګڼـي.

د امان الله پاچا کېدل

د امـان اللـه پلار امیـر حبیـب اللـه د ۱۹۱۹ کال د فبرورۍ پـه ۲۱ نېټـه د پنجشـنبې پـه سـهار د لـغمان د کلـه ګـوش پـه سیمه کـې چـې نومـوړی پـه ژمـي کـې د ماهیانـو د ښـکار لـه پـاره تللـی و، پـه خېمـه کـې د خـوب پـر مهـال ووژل شـو. یـو روایـت دا دی چـې دغـه وژنـه سیاسي وه او پـه نهایـت کـې د مشروطـه غوښـتونکو د یـوې پټـې کـړۍ کار و چـې دربایـان پـه تېـره د دربـار غلام بچـه ګانـو او حتـی د امیـر سـکه ورور، سردار نصراللـه او پـه خپلـه امـان اللـه هـم ورتـه منصـوب و.(۱)

بل روایت دا دی چې د امیر حبیب الله د وژنې محرک فامیلي او شخصي او په اصل کې د وژل شوي امیر د لومړۍ مایني سرور سلطان، د امان الله د مور د دسیسې پایله وه. هغه د علیا حضرت سراج الخواتین په نامه یادېدله. هغه چې د وژل شوي امیر له نظره لوېدلې وه، خپل زوی امان الله یې د واکمنېدو له پاره روزلو، امیر حبیب الله چې د واکمنۍ په وروستیو کلونو کې د عیاشۍ او له نورو ښځو او وینځو سره د ناستې ولاړې او ښکار خوا نیولې وه، په دې لړ کې شو چې له خپلې دغې ښځې نه ځان خلاص کړي. له بلې خوا مور او زوی په دې لړ کې شول چې امیر له منځه یوسي.

مستوفي الممالک، میرزا محمد حسین (د شاعر خلیلي پلار) چې د امیر عبدالرحمن په دوره کې او تر هغه وروسته د دغې کورنۍ وفا لرونکی غټ مامور و، د مور او زوی دغه توطیه په خپله امیر حبیب الله ته په دې ډول بیان کړه: «مور نوکرو ته نه ښایي چې د پلار او زوی تر منځ درز واچوو؛ خو د هغې باوري اطلاع له مخې چې ماته په لاس راغلې، د امان الله د سیاست له کرښې نه دوه څېزونه څرګندیږي، یو یې دا دی چې تا د ستا د مامورانو له لارې چې له هغوی سره یې لاس یو کړی دی له منځه یوسي او د تا له وژنې نه وروسته په خپله د واکمنۍ پر ګدۍ کېني؛ ځکه چې هغه پوځ او ستا رعیت ستا له تابعیت نه اړولي دي».(۲)

امیر حبیب الله وروسته له دې چې په دغې توطیې ځان نور هم باوري کړ، پرېکړه یې وکړه چې امان الله ووژني او مور یې طلاقه کړي، خو دوی چې د امیر له پرېکړې نه خبر شول، نصرالله ته لاړل او په پښو کې یې ورغړېدل او په عذر او زارۍ یې ترینه وغوښتل چې امیر ته یې شفاعت وکړي. هغه نه یوازې په بري سره د هغه شفاعت وکړ، بلکې د مستوفي راپور یې هم

پوچ وباله. په هر حال، د دواړو روايتونو له مخې د امير حبيب الله وژونکی د شجاع الدوله (غوربندي) په نامه د دربار يو غلام بچه و. (د جوهر شاه په نامه د هغه تره د امير حبيب الله په حکم دمخه اعدام شوی و) خو د امير په وژنه کې کرنيل علي شاه له محاکمې نه وروسته ووژل شو چې په کله گوش کې د امير د خېمې ساتونکی آمر و.

د هغه وخت غلام بچه گان مريان نه، بلکې د وطن د نفوذمنو هغه زامن وو چې په دربار کې په نظامي او ملکي چارو کې روزل کېدل او واکمنو ته بې له گړ او بړ نه تابع وو.

د حبيب الله تر وژل کېدو وروسته په جلال اباد کې سردار نصرالله او په کابل کې امان الله ځانونه اميران کړل، خو لومړنی د وروستي په پلوۍ زر له امارت نه تېر شو، خو بيا په کابل کې بندي شو. سردار نصرالله په ټول ملک کې تر خپل ورور امير نه وروسته ډېر د نفوذ خاوند و، نفوذ يې په ختيځو پښتنو کې بيخي ډېر و. دی د امير پر خلاف د تقوا خاوند و او قرآن شريف يې ټول په ياد و.

له دې سره سره يې له خپل وراره امير سره وعده وکړه چې متابعت به يې کوي او چارې به د هغه په سرولۍ پر مخ بيايي؛ خو د هغه يو شو پلويانو په خپل سر د پغمان په لار قرغې ته نږدې په امير امان الله باندې نابريالۍ ډزې وکړې. امير امان الله بيا زما د يوې باوري سرچينې په حواله د خپل بندي تره د وژنې مسبب هم شو. امان الله چې د پلار دريم زوی و تر دې وروسته يې د کورنۍ د رقيب په نه لرلو سره د پاچايۍ پر تخت ډډه ولگوله.

د بشپړې خپلواکۍ جګړه

پاچـا امـان اللـه د فبرورۍ پـه ۲۴مـه د کابـل د مرادخانـې پـه یـوه میـدان کـې چـې هلتـه خلـک او عسـکر راټـول شـوي وو، پـه یـوازې ځـان را ځرګنـد شـو او د هغـو پـه مخکـې یـې د هېـواد بشـپړه خپلواکـي او د ټولـو خلکـو ازادي او برابـري اعلان کـړه. خلکـو یـې پـه شـور او زوږ سره هرکلـی وکـړ او ولایتونـو پـه لسـو ورځـو کـې بیعـت ورواسـتاوه.(۳)

پاچـا امـان اللـه د بلـې میاشـتې یانـې مـارچ پـه ۳مـه د خپـل پلار لـه وژل کېـدو او د ځـان د امیـر کېـدو پـه هکلـه د برتانـوي هنـد وایسرای تـه لیـک واسـتاوه او څـه بانـدې یـوه میاشـت وروسـته د اپریـل پـه ۱۳مـه یـې پـه کابـل کـې پـه یـوه عـام دربـار کـې د وطـن پـوره خپلواکـي پـه دغـو لفظونـو ځرګنـده کـړه:

ما خپل ځان او خپل هېواد پوره ازاد،
په خپل اختیار او خپلواک اعلام کړ. له دې
وروسته به زما هېواد هغسې خپلواک وي
لکه د نړۍ نور دولتونه او قدرتونه چې دي.
هېڅ باندینی هېواد به پرې نه ښودل شي،
چې یوه ویښته قدر حق ولري چې د
افغانستان په دننیو او باندنیو چارو کې
ګوتې ووهي او که کوم چا دغسې وکړل،
زه تیار او اماده یم چې په خپلې دغې تورې
سره یې مرۍ پرېکړم.

پاچا امان الله د خپلې اوږدې وینا په پای کې برتانوي ایجنټ، حافظ سیف الله ته مخ واړاوه او په نرمه یې ورته کړه چې: «وه سفیره، ته پوه شوې چې ما څه وویل؟ هغه ځواب ورکړ چې هو، زه پوه شوم».(۴)

د هند وایسرای د اپریل په ۱۵مه د پاچا امان الله د لیکنې ځواب واستاوه، خو د هغه په لیک کې په نورو موضوع ګانو باندې خبرې شوې وې، نه د خپلواکۍ پر موضوع. برتانیه لا حاضره نه وه چې د افغانستان بشپړه خپلواکي ومني. افغانستان د برتانیې تر لاس لاندې هېواد نه و، افغانستان په کورنیو چارو کې پوره خپلواک و، خو باندنۍ اړیکې یې له ۱۸۸۰ نه تر دغه وخته پورې د هند د برتانوي حکومت له لارې تر سره کېدلې.

امیر عبدالرحمن او امیر حبیب الله لا د هند حکومت ته په رسمي لیکونو کې ځانونه خپلواک ګڼل او د برتانیې حکومت وروستي ته یې د اعلی حضرت خطاب کاوه او افغانان په دې هیله وو چې څنګه چې افغانستان په نړیوال جنګ کې بې پرېتوب غوره کړی و، برتانیه به د دغه دریځ په درناوي، د افغانستان پوره خپلواکي ومني.

په افغانستان کې دننه د امیر حبیب الله په وخت کې د مشروطه غوښتونکو غوښتنه د افغانستان پوره خپلواکي وه. نورې غټې غوښتنې یې د مشروطیت یانې د اساسي قانون له مخې حکومت او د عصري مدنیت او پرمختګ په اړه وې؛ خو د خپلواکۍ جذبه په ټولو افغانانو کې دومره پیاوړې وه چې په کابل کې د برتانیې حکومت سفیر سر فرانسس همفریز خپل حکومت ته څرګنده کړې ده چې له پاچا نه ښکته تر اوښبه کوچي پورې چې د منځنۍ اسیا او هند په بازارونو کې په هسکه غاړه ګرځي د افغانانو د سپېڅلو ساه کښنه خپلواکي ده.(۵)

مولف گریگوریین هم وايي چې

په ۱۹۱۹ کې هېڅ واکمن نه شو کولای په افغان ملت باندې په ټینگه حکومت وکړي، خو دا چې د پوره خپلواکۍ له پاره یې ژمنه کړې وي.(٦)

پاچا امان الله دغه جذبه پوره درک کړې وه، په خپله یې هم لرله او پر حقه په دغه فکر و چې د پوره خپلواکۍ گټلو په موضوع کې، په سوله وي یا په جنگ ټول ولس د هغه تر شا درېږي، همدغسې وهم شول.

پاچا امان الله پوه شو چې برتانیه د افغانستان پوره خپلواکۍ منلو ته حاضره نه ده؛ نو د جنگ لار یې ونیوله او د انگریزانو د حاکمیت پر ضد هم دننه په وطن کې او هم د باندې په شمالي هندوستان کې یې د مسلمانانو، هندوانو او سکانو په پارولو پیل وکړ. د هند حکومت لا پخوا د انقلابي حرکتونو د ځپلو د رولت (Rowlett) په نامه یو سخت جزايي قانون ایستلی و چې د هغه پر ضد د ۱۹۱۹ کال په پسرلي کې په ډېرو ښارونو کې هرتال وشو، دوکانونه او کاروبار بند شو.

د پنجاب په امرتسر کې پر یوې لویې غونډې ډزې وشوې چې په هغو سره یو نیم زر کسان ووژل شول. مهاتما گاندي د همدغه کال په فبروري کې د دغه قانون یانې د حکومت پر ضد د ستیاگراهه(Satyagraha) په نامه د مدني نافرمانۍ حرکت پیل کړ چې هغه د هندوستان په ازادېدلو کې ډېر مهم ثابت شو.

دغه حرکت په شمالي هندوستان او پېښور کې هم خلک وپارول او په پېښور کې افغان وکیل عبدالرحمن او د پوستې آمر غلام حیدر پاچا امان الله ته په یوه راپور کې څرگنده کړه چې هندوستان د انقلاب په درشل کې

دی او د افغان یرغل یوازې یوه برخې ته ضرورت لري چې په هندوستان کې د برتانیې حاکمیت پای ته ورسوي.(۷) غلام حیدرخان پاچا ته دا هم ولیکل چې که هغه په هندوستان باندې یرغل ونه کړي، مسلمانان او هندوان دواړه به خپه شي.

پاچا امان الله بې له دې چې د جنګ اعلان یې کړی وي، د مۍ میاشتې په سر کې یې د هندوستان په لور پوځونه واستول. خیبر ته د سپاه سالار صالح محمد، کندهار ته د صدراعظم سردار عبدالقدوس او خوست ته د جنرال محمد نادر په قومندانۍ. د مۍ په څلورمه د صالح محمد پوځ په خیبر کې عملي اقدامات وکړل او په دې ډول د افغان – انګلیس دریم جنګ پیل شو. دلته به یوازې د جنګ په اړه څه ووایم، بې له دې چې نظامي نښتې بیان کړم.

که سپاه سالار صالح محمد په لنډي کوتل کې مات شو، جنرال محمد نادر د وزیرستان په ټل او وانه کې له انګریزي پوځ نه ځایونه ونیول او یو څه وسلې او کارتوس یې هم تر لاسه کړل. دغه بري په ختیځ کې د انګریزي پوځ فشار لږ کړ. په دري واړو جبهو کې ډېرو ولسي خلکو، لکه څنګه چې له یرغلګرو سره په جنګونو کې معموله وه، له پوځ سره ملګرتوب وکړ.

دا واقعیت دی چې د خپلواکۍ جذبه په ټولو قومونو په تېره په پکتیاوالو او د وزیرستان په مسودو او وزیرو یا ودیرو کې ډېره پیاوړې وه. تاریخ پوه میرغلام محمد غبار په خپل کتاب کې په ولس کې د خپلواکۍ جذبه ترسیم کړې چې لوستونکي حیرانوي.

د ډیورنډ د کرښې د دواړو خواوو قومونو په دغه جنګ کې له زړه نه برخه واخیستله. د انګریزانو قومي ملیشاوو هم خپلې وظیفې پرېښودلې او افغانانو ته واوښتې یا خپلو کورونو ته ولاړلې. دغه ملیشاوې له ډیورنډ نه اخوا

قومونـو نـه جـوړې وې. لـه افغانانـو سره د دوی خواخـوږۍ د انګريزانـو معنـوي حالـت کمـزوری کـړ.

د خپلواکـۍ پـه جنـګ کـې دغـو پښتنو ثابتـه کـړه چـې دوی د پخـوا پـه شـان د افغانسـتان رښـتيني پلويـان او مدافعـان دي. پـه اصـل کـې د دوی او د ولسي افغانانـو لـه املـه پـه لنـدن کـې د برتانيـې حکومـت د هنـد د وايسرای دغـه وړانديـز رد کـړ چـې ويـل يـې د هندوسـتان د ناکراريـو د غلـې کولـو ښـه لار دا ده چـې جلال ابـاد ونيـول شي. پـه دې اړه پـه لنـدن کـې د هندوسـتان لـه پـاره د دولـت وزيـر د وايسرای وړانديـز پـه دې ډول ونـه مانـه: «زه پـه دې ډاډه يـم چـې تـا بـه د تاريـخ درسـونه هېـر کـړي نـه وي او هغـه دا چـې مـوږ د افغـان لـه منظـم پـوځ نـه دومـره وېـره نـه لـرو، لکـه څومـره چـې د قومـي ملېشـاوو او زمـوږ پـه خـورو کمپونـو او د مخابـرو پـه کرښـو بانـدې يـې د هغـو لـه يرغلونـو څخـه چـې لـرو».(۸)

انګريـزان پـه هنـد کـې پـه دغه وخـت کې، نـه ماتېدونکـی نظامـي قـوت و، څلورنيم لکـه پـوځ او عصري لوجسـتکي، مخابـروي او د وړلـو را وړلـو عصري تخنيکـي وسـېلې يـې لرلـې. پـر هغـو سربېره پـه دغـه جنـګ کـې يـې لـه نظامـي الوتکـو نـه هـم کار واخيسـت او د جلال ابـاد او کابـل پـر ښـارونو يـې بمونـه وغورځـول. غبـار وايـي چـې دغـو بمونـو پـر افغانانـو نـاوړه اغېـزه ونـه کـړه؛ خـو ډاکټـر عبدالـعلي ارغنـداوي پـه خپـل کتـاب «برتانـوي امپيريلـزم او د خپلواکـۍ لـه پـاره د افغانسـتان مبـارزې» کـې دغـه بمونـه د اوربنـد سـملاسي عامـل بـولي او وايـي چـې «پـه دې کـې ډېـر لـږ شـک دی چـې دغـه (هوايـي) حملـه دغسـې مهـم عامـل شـو چـې افغـان حکومـت يـې سـولې غوښـتنې تـه اړ کـړ».(۹)

دغـه واقعيـت پـه اصـل کـې پخپلـه پاچـا امـان الله جنرال محمـد نـادر تـه پـه يـو فرمـان کـې پـه دغـه ډول څرګنـد کـړی: « ... از بـرای مـردم کابـل از ګلولـه بـاری انهـا

هـراس پیـدا شـده، اکثر مـردم معتبریـن و کلان شـوندگان ایـن ملامتـی را بحضـور (شـاه امـان اللـه) تعلـق میدهنـد کـه وقـت جنـگ نبـود».(۱۰) پـه فرمـان کـې دا هـم ویـل شـوي چې دغـو معتبرانـو رایـه ورکـړه چې کـه انګریـزان سـوله ومني، تاسـې یـې قبولـه کـړئ. دغـه معتبران شـاید د دولتـي شـورا غـړي وي.

د اوربنـد پـه اړه افغـان خـوا ادعـا کـوي چې دا انګریـزان وو چې لـه پاچـا امـان اللـه نـه یـې اوربنـد وغوښـت؛ خـو انګریـزان د هغـه سرچپـه وایـي. ډاکټـر ادمـک په دې اړه داسـې وایـي: «د مـې پـه ۲۴مـه امـان اللـه برتانـوي نیـت معلوموونکـو تـه ځـواب ووایـه او د هنـد حکومـت پـه خوښـې سره د جګـړې پـای تـه رسـول ومنـل، ځکـه چې پـه شمال لویدیـځ سرحـد (پښتونسـتان) کـې وضـع خرابـه شـوې وه».(۱۱)

پـه هـر حـال د خپلواکـۍ جګـړه درې ځلـور اونـۍ وه او لـه هغـه وروسـته د همدغـه کال د اګسـت پـه اتمـه پـه راولپنـډۍ کـې انګریزانـو د افغانسـتان پـوره خپلواکـۍ تـه غـاړه کېښـوده. پـه دغـه ډول افغانانـو د پاچـا امـان اللـه پـه مشرۍ پـه جنـګ او سـولې سره لـه انګریزانـو نـه خپلـه پـوره خپلواکـي تـر **۳۹** کلونـو وروسـته تـر لاسـه کـړه. افغانسـتان د نـړۍ د پـوره خپلواکـو هېوادونـو پـه قطـار کـې سرهسـکی ودرېـد، افغانـان سرلـوړي شـول او پاچـا امـان اللـه غـازي وپېژنـدل شـو او پـه نـړۍ کـې یـې نـوم وایسـت؛ خـو د سرحـد د پښـتني قومونـو پـه اړه اسـاسي څـه ونـه شـول. کـه څه هـم لکـه چې ادمـک وایـي چې: «امـان اللـه د افغـان –انګلیـس پـه درېیـم جنګ کـې بریالـی و، پـه اصـل کـې لـه دې املـه چې د سرحـد (ازادې قومـي کـړۍ) لـه هغـه سره مرسـته وکـړه. دغـه افغانـان د مسـلمانانو او افغانانـو پـه توګه حـاضر وو چې د افغـان پاچـا د جهـاد پـه غـبر سره جـګ شي؛ خـو چې دی هغـو تـه پیسـې او وسـلې ورکـړي».(۱۲)

امان الله له انګريزانو نه دغه وعده ترلاسه کړه چې دوی په هغو کې د نفوذ خپرولو او له هغو سره د جنګ کولو پلان نه لري او که د هغوی پر ضد کوم نظامي کار کوي، له امير سره به مشوره کوي؛ خو له جګړې نه وروسته انګريزانو د خپلې وعدې پرخلاف د دغو پښتنو په سيمو کې تر پخوا ډېر په نظامي کړو لاس پورې کړ.

له هېوادونو سره اړيکې

د خپلواکۍ يوه غټه نښه دا ده چې خپلواک هېواد به له نورو هېوادونو سره ډول ډول اړيکې په نېغه او په خپله خوښه جوړوي، دا اړيکې د خپل ملت د ګټو د خونديتوب په موخه، د خپلو استازو له لارې ټينګيږي.

تر دغه وخت پورې د افغانستان اړيکې يوازې د برتانوي هند له حکومت سره وې. پاچا امان الله لا پخوا تر دې چې د افغانستان خپلواکي په رسمي ډول وپېژندل شي، له نورو هېوادونو سره د اړيکو لرلو په لټه کې شوی و. د نړۍ وضع هم د هغه د کوښښونو مرستندويه وه. يو دا چې د لوی نړيوال جنګ له امله د عثماني امپراتورۍ په ټوټه کېدو سره د نړۍ په مسلمانانو کې انګريزي ضد احساسونه پياوړي شوي وو، ځکه انګريزانو د هغې په ټوټه کېدو کې لاس درلود.

بل دا چې په روسيه کې د بلشويکي انقلاب له امله د لېنن په مشرۍ دغسې بلشويکي حکومت واکمن و چې له لويديځ امپرياليزم او پانګه والي نظام سره مخالف و او د هر هغه حکومت پلوي يې کوله چې د هغه په مقابل کې جګېدل؛ نو دغه حکومت په نوې ترکيې کې له جنرال مصطفی کمال چې په اتاترک يادېده او په نوي افغانستان کې له پاچا امان الله سره روغ نيتي ښوده

او افغانستان ته يې لا د وسلو، پيسو، تخنيکي مرستو او حتی د پنجده د بېرته ورکولو وعدې هم ورکولې.

پاچا امان الله د ۱۹۱۹ کال د اپريل په سر کې محمد ولي په بخارا کې سفير ټاکلی و. محمد ولي د درواز تاجک او پخوا په دربار کې د غلام بچه ګانو مشر و. زر څرګنده شوه چې دی د يو مهم هيئت په مشرۍ ګمارل شوی چې له نوي بلشويکي حکومت او له نورو لويديځو هېوادونو سره سياسي اړيکي ټينګې کړي او په اروپا کې د پاريس د سولې په کنفرانس کې هم ګډون وکړي. محمد ولي له خپلو لوړ رتبه افغان ملګرو سره مسکو، برلين، روم، پاريس، لندن، نيويارک او واشنګټن ته هم سفر وکړ او د ۱۹۲۲ کال په جون کې وطن ته را ستون شو.

له هغو خنډونو سره سره چې د برتانيې د باندنيو چارو نوی وزير لارډ کرزن د دغه هيئت په وړاندې اچول، د محمد ولي هيئت په خپل مقصد کې پوره بريالی وخوت. له شوروي اتحاد، پاريس او ترکيې سره يې سياسي او د دوستۍ تړونونه وکړل او نور ډېر هېوادونه يې هم وهڅول چې له افغانستان سره سياسي اړيکې ټينګې کړي.(۱۳)

د افغانستان له پاره دا يو مهم بری و، له هغه وروسته ډېرو اروپايانو په تېره جرمنانو کابل ته مخه وکړه. افغانستان له عنعنوي ګوښه توب نه د تل له پاره ووت او کابل ښار داسې نوې بڼه غوره کړه چې د باندنيو شته والی يې يوه څرګنده نښه شوه. د هيئت مشر محمد ولي هم د غټ نامه او اعتبار خاوند شو، په تېره وروسته له هغه چې پاچا امان الله د کوهدامن په قلعه مراد بيګ کې د مستوفي مېرزا محمد حسين هغه يو مليون نقدې روپۍ ضبطې کړې چې

مخکې یې د انعام په توګه وروبښلې (مستوفي د مخه په دار ځړول شوی و) پاچا هغه د محمود طرزي پر ځای د باندنیو چارو وزیر وټاکه.(۱۴)

خو د افغانستان اړیکې له برتانوي هند سره د سرحد د پښتنو پر سر خړې پړې پاتې شوې او له شوروي اتحاد سره یې د مروه، بخارا او داسې هم د بسمه چي غورځنګ او د پاچا امان الله د پان اسلامي فکر له امله د دوستۍ لومړنۍ تودوښې له لاسه ورکړې.

افغانستان او منځنۍ اسیا

د بولشویکي انقلاب بري، د عثماني امپراتورۍ د ټوټه کېدلو او د افغان – انګلیس د دریم جنګ له امله شوروي اتحاد، برتانیې او د اسیا یو شمېر نورو هېوادونو ځانونه په منځنۍ اسیا کې د «سترې لوبې» په یوه نوي پړاو کې وموندل. په دې لوبه کې پاچا امان الله، د بخارا امیر او د هغو غورځنګونو چې یا په پان تورانزم یا په پان اسلامیزم باندې ډډه لګوله، هڅه یې کوله چې د منځنۍ اسیا هغه تشه ډکه کړي چې د تزاري او امپراتورۍ په له منځه تللو سره پیدا شوې وه.

شوروي اتحاد هڅه کوله چې د تزاري روسیې پر ځای په منځنۍ اسیا خپل حکم جاري کړي. له بلې خوا برتانوي هند اندېښمن شو چې د برسټ لیټوفسک تر تړون وروسته چې بلشویکي روسیې له جرمني سره د ۱۹۱۸ کال په مارچ کې لاسلیک کړ، د جنګ د وخت مرکزي قوت پوځونه به افغانستان ته ننوځي او هند به له خطر سر مخ کړي، نو هند هڅه کوله چې افغانستان له دښمنو هیئتونو څه ګوښه کړي. د دې له پاره چې له دغسې کسانو او ډلو سره لار ولري چې له برتانیې سره مرسته وکړي، جنرال ملیسن یې له کافي

پیسو او پوځ سره د ایران مشهد ته واستاوه. دی له خپل پوځ سره له مشهد نه مرو او بېرم علي ته لاړ، خو هلته له بلشویکي پوځ سره تر ناکامې مقابلې وروسته بېرته په مشهد کې هستوګن شو. په مشهد کې یې د مسکو، تاشکند او نورو ښارونو تر منځ د تیلګرافي مخابرو په څارلو سره لویې بریاوې تر لاسه کړې(۱۵) چې زر به د هغه په هغه رول وغږېږم چې د شوروي اتحاد او افغانستان اړیکې یې خړې پړې کړې.

له بلې خوا د عثماني ترکیې د اتحاد او پرمختګ د کمېټې پخوانیو مشرانو چې ټینګو ملت پالانو، له پان اسلامي غورځنګ نه په دې هیلې کار اخیست چې په منځنۍ اسیا کې یو اسلامي ترکي دولت په پښو ودروي. پاچا امان الله بیا له پان اسلامیزم نه په ګټې اخیستلو سره هڅه کوله چې د منځنۍ اسیا د کنفدرېشن سروال وي. داسې هم هغه له برتانوي هند سره په معاملو کې کوښښ کاوه چې د هند مسلمانانو ته د وروستي اسلامي سروال او د اسلام د یوازیني پاتې شوي مدافع په توګه څرګند شي. له نښو نښانو نه هم داسې څرګندېدله چې پاچا امان الله به د خلافت پر ګدۍ ډېره ولګوي.(۱۶)

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د پرمخ تللو فعال سیاست غوره کړی و، خو بیا له هغه ځایه د شوروي اتحاد په پرمختګ سره پر مخ ولاړ. د پاچا امان الله سیاستونه په دغې پراخې سیمې کې هم په ډاګیزو کړنو او هم له شوروي اتحاد سره په اړیکو کې څرګندېدل. د محمد ولي هیئت په مسکو کې د ۱۹۲۱ کال د فبرورۍ په ۲۸مه له شوروي حکومت سره یو تړون لاسلیک کړ. په هغه کې دواړو خواوو ومنله چې هېڅ خوا دې له درېیم دولت سره هېڅ داسې نظامي یا سیاسي تړونونه لاسلیک نه کړي چې د تړون کوونکې کومې خوا ته ممکن تاوان ورسوي.

شـوروي اتحـاد بـه اجـازه لـري چې پـه افغانسـتان کـې قونسـلگري گانـې پرانیـزي. مسـکو ومنلـه چـې د افغانسـتان سـوداگریز مالونـه بـه د محصـول لـه ورکولـو نـه پرتـه لـه روسـیې نـه تېـر شي. افغانسـتان او شـوروي اتحـاد دواړو د بخـارا او خېـوې خپلواکـي د خلکـو د غوښـتنو پـر اسـاس وپېژنـده. شـوروي اتحـاد دا هـم ومنلـه چې هغـه سرحـدي سیمې چې پخـوا پـه افغانسـتان پـورې تړلـې وې د عدالـت او خپلـې ارادې د اصلونـو لـه مخـې افغانسـتان تـه بېرتـه ورپرېـږدي. پـر هغـو سربېـره شـوروي اتحـاد دا هـم پـر غـاړه واخیسـته چې هـر کال بـه یـو ملیـون روبـل سره زر یـا سـپین زر افغانسـتان تـه د مرسـتې پـه توگـه ورکـوي.

شـوروي اتحـاد پـه دغـه تـړون سره د افغانسـتان پـه اړه روغ نیتـي وښـوده، پـه داسـې حـال کـې یـا شـاید لـه دې املـه چـې د داخلي جنـگ لـه سـختو پایلـو او لـه اقتصـادي سـتونزو سره مخامـخ و. شـوروي اتحـاد بـه دا هـم پـه نظر کې لرلـه چې افغانسـتان بـه یـې پـه دغسـې تـړون سره تـر دې حـده دوسـت کـړی وي چـې لـږ تـر لـږه انگریزانـو تـه بـه اجـازه ور نـه کـړي چې لـه هغـه ملـک نـه د شـوروي پـر ضـد کار واخلي.

بلـه دا چې دغـه تـړون پـه دغسـې وخـت کـې لاسـلیک شـو چـې پـه منځنۍ اسیا کـې د افغانسـتان نفـوذ ښـه خپـور و. ان د ۱۹۱۹ کال پـه اکتوبـر کـې افغانسـتان په دې پیـل کـړی و چـې د پنجـده پـه سیمې کـې خپـل نفـوذ وکـړي. «افغـان مامـوران، قونسلان او پـه خپلـه خوښـه جـوړ شـوي هیئتونـه لـه منظمـو افغـاني عسـکرو سره ډلـه گرځېـدل او پـه نتیجـه کـې پـه داسـې سیمه کـې داسـې ښـارگوټی نـه و چـې افغـان دې ونـه لـري». د برتانـوي راپورونـو لـه مخـې افغـان نفـوذ پـه مـرو او سـهیل کـې ټنگېـده او پـه مـرو کـې خلکـو داسـې گڼلـه چـې افغـان قونسـل تـر بلشـویکي کمیسـارۍ نـه لا ډېـر مهـم مامـور وي.(۱۸)

په مرو کې څلور سوه منظم افغان عسکر ځای پر ځای وو او له هغه ځایه تر کشک پورې افغانانو لاس برى درلود. د يوه راپور له مخې افغانان هر هغه ممکن څه کوي چې ترکمنان سره پخلا کړي. هغه کسان خوشې کېږي چې بلشويکان يې بندي کوي، جريمې بېرته ورکولې کېږي، ستونزې د افغانانو په حکم هوارېږي او محلي بلشويکان په ضمني ډول د افغانانو امرونه پر ځای کوي. هېڅ ترکمن وضع درک کولای نه شي، يا دا چې افغانان او بلشويکان په رښتيا سره دوستان دي يا دښمنان؛ خو ټول دا مني چې افغانان هر څېرې د مسلمانانو د ساتونکو په توګه د سيمې وضع او موقع کنټرولوي.

د سرخس په سيمه کې افغانانو د ترکمنو دايمي بدۍ له منځه يوړې او ټولو ته يې خبرداری ورکړ چې د عمل له پاره چې مناسب وخت يې را ورسېږي بايد چمتو وي.(۱۹)

د بخارا امير مير علم، جنرال مليسن ته څرګنده کړه چې زموږ په نظر ترکستان او بخارا ته د افغانستان راتګ يوازې د دې له پاره دی چې د ترکستان مسلمانان سره يو موټی کړي او له بخارا سره اړيکې ټينګې کړي. په دغه مقصد چې د بلشويکانو پر ضد په مناسب وخت کې عمل وکړي. «دا هم ويل کېده چې افغانان په فرغانه کې د شوروي پر ضد د بسمې حرکت له يوه مشر محمد امين بېګ سره لار لرله او هغه که په پان اسلامي کنفدرېشن کې ګډون وکړي، د لسو زرو مېږو او وسلو وعده يې ور سره کړې وه.»(۲۰)

د ۱۹۲۰ کال په پسرلي کې د افغان – شوروي اړيکې خړې پړې شوې او شورويانو بيا په زور سره د منځنۍ اسيا د لاندې کولو تکل وکړ. شورويانو چې د ۱۹۱۹ کال په پای کې مسکو له تاشکند سره د اورګاډي په وسيله بيا وتاړه، هلته يې منظم پوځ واستاوه، فرغانه او خيوه يې لاندې کړل او د بل کال

په مۍ کې يې په پنجده کې د افغانانو لاس برى پاى ته ورساوه. له هغه وروسته د افغانستان او شوروي اتحاد پوله هغه شوه چې د تزاري روسيې په وخت کې وه. د بل کال (۱۹۲۱) په مۍ کې يې د بخارا امير هم په ښکاره د پرچمي ډوله ځوانانو بخارايانو له لارې په واقعيت کې يې په زور کابل ته په تېښتې سره اړ کړ.(۲۱)

که څه هم له افغانستان سره يې په تړون کې د بخارا او خيوې خپلواکي منلې وه. ډاکټر ادمک د افغان – شوروي د اړيکو دغه خړپړتيا په سرحدي سميه کې د ورشوګانو په سر لانجې او د شورويانو پر ضد د افغانانو دسيسي ښيي. (۲۲) خو د هغو عامل تر هغو ډېر جدي او په مشهد کې يوه انګريزي جنرال، مليسن ته منسوب دی.

مسکو او ډهلي پوهېدل چې دوست افغانستان به د شوروي له پاره داسې يوه هډه وي چې له هغه ملک نه به د انقلاب بځري په مناسب وخت کې هندوستان ته يوړل شي. هندوستان ناارام و. د مليسن په نظر افغانانو داسې ګڼله چې انګريزان کم زوري شوي؛ نو دی په دې لټه کې شو چې د بلشويکانو لوبه بې اغېزې کړي او له افغانستان نه يې لېرې وساتي. ده وروسته په ۱۹۲۲ په لندن کې د منځنۍ اسيا په ټولنه کې د يوې وينا په ترڅ کې څرګنده کړه چې:

زموږ دنده دا شوه چې هر هغه ممکن څه وکړو چې په هغه سره د يوه دفاعي او يرغليز اتحاد په مقصد د افغان او شوروي د پلانونو د واقعي کېدو مخه ونيسو. دی د هغو تاکتيکونو په اړه هم وغږېده چې په مشهد کې يې په دې لاره کې تر يې نه کار اخيسته. څه وخت چې په دواړو کمپونو کې د ډېرو اجنټانو له لارې معلومات تر لاسه شول چې ربښتيني وضع څنګه ده او دواړه

خواوې لـه یـوې او بلـې سره څنگـه چلنـد کـوي، زمـوږ کار دا شـو چـې یـوه خـوا د بلـې د خیانـت پـه اړه پـه غیـر رسـمي ډول خبره کـړو.

افغانانـو پـه دغـه وخـت کـې واورېـدل چـې پـه ټولـه فرغانـه کـې د شـوروي پـر ضـد یـو پیـاوړی او د هیلـې وړ پاڅـون روان دی، د پاڅـون مشرانـو تـه یـې اسـتازي ولېـږل، لـه لیکونـو او سـوغاتونو سره. مـوږ دا خپلـه دنـده وگڼلـه چـې دغـه معلومات بلشـویکانو تـه ورسـوو.

ملیسـن دا هـم وایـي چـې د محمـد ولي لـه هیئـت سره د شـورویانو ښـه چلنـد او افغانسـتان تـه د هغـوی د غټـو وعـدو ورکـول د افغانانـو پـه خیـال اصلاً د هغـوی د کمـزورۍ لـه املـه و او افغانـان لـه هغـه وروسـته پـه منځنـۍ اسیا کـې د خپـل نفـوذ پـه خپرولـو پسـې شـول او مـرو تـه یـې لا منظـم پـوځ هـم واسـتاوه. ملیسـن وایـي چـې مـوږ بلشـویکان پـه دغـو ټولـو پېښـو خبر کـړل او هغـوی بیـا سرحدونـو تـه سـور پـوځ لـه یـوه لـوړ رتبـه کمیسـار سره ولېږه چـې پـه مـرو او عشـق اباد کـې دې وضـع وڅېـړي؛ خـو دی هلتـه د کومـې موضـوع پـه سر لـه کـوم افغـاني افسر سره ونښـت او شـورویانو بیـا یـو بـل ملاتـړ پـوځ ورواسـتاوه. ملیسـن بیـا افغانـان پـه هغـه خبر کـړل او هغـوی هـم همدغسـې وکـړل. د دغـو ټولـو پېښـو پایلـه د افغانانـو او شـورویانو تـر منـځ د ټینگـې بـې بـاورۍ سـبب شـوه. ملیسـن پـه پـای کـې خپلـو اورېدونکـو تـه وویـل چـې:

«وعـده شـوې پیسـې او وسـلې وځنډېـدې او پـه پـای کـې گـرد سره بنـدې شـوې، ځکـه چـې هغـوی (بلشـویکان) پـه هـر حـال تـر څـه حـده پـورې پـه دې بـاور شـول چـې افغانـان پـه ټولـې منځنـۍ اسـیا کـې د دوی پـر ضـد د یـوه لـوی پـان اسلامـي پاڅـون لـه پـاره لمسـونې کـوي».(۲۳)

د شوروي – افغان بل درز د بسمه غورځنګ پر سر و چې مقصد یې په منځنۍ اسیا کې د یوه خپلواک اسلامي دولت له پاره کار کول وو. دغه غورځنګ هغه وخت جدي شو چې د عثماني ترکیې پخوانیو مشرانو – انورپاشا، طلعت پاشا او جمال پاشا – په منځنۍ اسیا او افغانستان کې د هغه واقعي کولو له پاره په هلو ځلو پیل وکړ. دوی د لومړي نړیوال جنګ تر پایه پورې د عثماني ترکیې مشران وو او په جنګ کې یې د مرکزي قوتونو خوا نیولې وه؛ خو عثماني ترکیه د جنګ په نتیجه کې ماته او ټوټه ټوټه شوه او دوی له ترکیې نه ووتل. لومړي دوه یې د برلین په لار مسکو ته لاړل چې له شورویانو سره په برتانوي ضد حرکتونو کې برخه واخلي. جمال پاشا وروسته په کابل کې ښکاره شو او هلته د افغان پوځ د بیا تنظیمولو له پاره وګمارل شو.

په دغه وخت کې شورویانو هر چیرې مسلمانان د انګریزانو پر ضد لمسول، خو په منځنۍ اسیا کې په خپله د بسمه چي پلوو مسلمانانو له مخالفت سر مخامخ شول. انور پاشا یې ترکستان ته واستاوه چې موضوع د هغو له مشرانو سره په خبرو حل کړي، خو دی هلته د ۱۹۲۲ کال په مارچ کې له هغو سره یو موټی او د شوروي پر ضد شو. انور پاشا ډېر زر د پخوانۍ بخارا د قوتونو سروال وګرځېد چې شمېر یې شلو زرو تنو ته رسېد او په ترمز، بېسون او شهرسبز کې ځای پر ځای وو.(۲۴)

پاچا امان الله په منځنۍ اسیا کې د کنفدرېشن جوړېدلو امکان بیا ولید. په کابل کې جمال پاشا چې د محمود طرزي له ملاتړ نه برخمن و، امان الله په دې قانع کړ چې انور پاشا غواړي روسي ترکستان په افغانستان پورې وتړل شي او دا چې د بخارا امیر هم غواړي د هغه په مرسته له افغانستان سره یوځای شي.(۲۵)

پاچـا امـان اللـه پـه دې هکلـه پـه کابـل کـې د انګلیسـتان د سـفیر لـه لارې لـه برتانیـې نـه وغوښـتل چـې د بخـارا او خیـوې خپلواکـي پـه څرګنـد ډول ومنـي او د افغانسـتان لـه لارې د وسـلو مرسـته ورسره وکـړي او د افغانسـتان ملا وتـړي چـې لـه شـوروي اتحـاد نـه وغـواړي چـې لـه دغـو ملکونـو نـه خپـل پوځونـه وبـاسي؛ خـو انګریزانـو د هغـه غوښـتونو تـه د هوکـې ځـواب ونـه وايـه.(۲۶)

سره لـه دې هـم څنګـه چـې امـان اللـه پـه دې فکـر و چـې بلشـویکان لـه بخـارا نـه د انـور پاشـا لـه لاسـه ایسـتل کېـږي، لـه هغـه سره يـې د وسـلو او رضـاکارو مرسـته وکـړه او د تنظیمـي رئیسـانو پـه نومونـو يـې جنرال محمـد نـادر قطغـن تـه، شـجاع الدولـه هـرات تـه او د عدلیـې وزیـر محمـد ابراهیـم مـزار تـه ولېـږل. پـه هغـو سربېره افغـاني افسران يـې پـه ملکـي جامـو کـې انـور پاشـا تـه او يـوه وړه نظامـي قـوه يـې بخـارا تـه واسـتوله. هدایـت دا و چـې دوی ټـول بـه پـه پټـه لـه انـور پاشـا سره پـه بخـارا او لـه بسـمه چـي مشرانـو سره پـه فرغانـه کـې مرسـتې کـوي.

د ۱۹۲۲ کال پـه اپریـل کـې يـو افسر لـه سرحـد نـه واوښـت او پـه بېسـتون کـې يـې لـه خپلـو قوتونـو سره يـو ځـای لـه شـوروي پوځونـو سره مقابلـه وکـړه. پـر هغـه سربېـره د باندنیـو چـارو د وزارت يـوه حکومتـي پوسـته پـه لار کـې چـور شـوه او سـندونه يـې شـورويانو تـه پـه لاس ورغلـل(۲۷) شـورويانو تـه دا ثابتـه شـوه چـې افغانـان د بخـارا پـه ناکراریـو کـې لاس لـري؛ نـو بخـارا يـې پـه يـوې شـپې او ورځـې کـې پـه بـې رحمـۍ سره لانـدې کـړه، پـر افغانانـو يـې مرسـتې ودرولـې او د ډېـرو غوښـتنو پـه تـرڅ کـې يـې لـه افغـان حکومـت نـه وغوښـتل چـې دا څرګنـده کـړي چـې بیـا بـه د بخـارا پـه چـارو کـې ګوتـې نـه وهـي او خپـل اسـتازي بـه لـه هغـه ملـک نـه وبـاسي.

دغه غوښتنې د التیماتوم په شان وې او افغانستان هغه ومنلې او د شوروي اتحاد دوستي یې وساتله. انور پاشا هم له یو څو بریو نه وروسته د ۱۹۲۲ کال د اګست په ۴ مه په یوې نښته کې ولګېد).(۲۸

د هغه په مړینې او وروسته بسمه چي د یو بل مشر ابراهیم بېګ د قوتونو په خوریدلو سره په منځنۍ اسیا کې د هغو دریو ترکي پاشاګانو د پان –ترکي دولت، بسمه چیانو د خپلواکۍ او د پاچا امان الله د اسلامي کنفدرېشن ارمانونه له خاورو ایرو سره برابر شول او پر ځای یې هلته د شوروي اتحاد له خوا د سوویټرم د پلي کولو په لور کوښښونه پیل شول او په افغانستان کې د پاچا امان الله له خوا په داخلي سمونونو باندې لنګر واچول شو.

لومړي سمونونه

په معاصر افغانستان کې امیر شېر علي لومړی افغان واکمن و چې د دولتي نظام د عصري کولو په لور یې ګامونه اوچت کړل. پاچا امان الله بیا نه یوازې د نظام په عصري کولو، بلکې د ټولنې د ځینو اساسي اړیکو په اړولو او حتی د لویدیځ کولو په لور د پراخو پروګرامونو په پلي کولو پیل وکړ.

امان الله د واکمنۍ په اول کال (۱۹۱۹) کې اجرایوي قوه تنظیم کړه، په دې ډول چې سر کې یې صدراعظم او وزیران وګمارل. د وزیرانو نومونه په معاصر افغانستان کې د اول ځل له پاره امیر شېرعلي په خپلو لوړو مامورانو باندې ایښي وو. پاچا امان الله بیا لومړی افغان واکمن و چې درې ګونو قوتونو یانې اجرایي، قضایي او مقننې ته یې عصري بڼه ورکړه؛ خو سلطنت یې له حکومت نه بېل نه کړ یا یې په کافي اندازه بېل نه کړ.

د وزارتونو سروالان یې اول ناظران او وروسته وزیران ونومول. هغوی ده ته‌اکل او لرې کول او هغوی به ده ته مسئول هم وو، په داسې حال کې چې هغه د پاچا په توگه غیر مسئول گڼل کېده. وروسته یې د صدراعظمۍ چارې هم په خپل لاس کې ونیولې او تر پایه پورې د غیر مسئول صدراعظم په شان پاتې شو(۲۹). په دغسې نظام کې طبیعي وه چې د حکومتي مامورینو او د اصلاحي پروگرامونو په اړه د خلکو عکس العمل ده ته متوجه شي، لکه چې همدغسې وشول.

پاچا امان الله د ۱۹۲۳ کال په لوی اختر کې په یوې وینا کې څرگنده کړه «چې دا د قلم ورځې دي، نه د تورې». (۳۰) د هغه له لومړنیو بنسټیزو کارونو څخه یو دا شو چې چارې د ولس د استازو په مشوره یا لږ تر لږه د هغو له لارې په مخ بوځي او څنگه چې په افغانستان کې سمونونه د لومړي ځل له پاره په پراخ ډول تجویزېدل، د نویو قانون ایستو او قانون ایستونکو له پاره اړتیا ډېرېده. د دغه مقصد له پاره د «ریاست محفل وضع قوانین» په نامه یوه اداره جوړه شوه چې سردار شېر احمد یې سروال او ترکي بدري بیگ یې نایب سروال او غړي یې عالمان، ژباړن او لیکوال وو. د قانون ایستولو او مشورې ورکولو له پاره د اعیانو پخوانی مجلس چې «دارالشورا» نومېده، اول په «خاصې شورا» او بیا په «دولتي شورا» واړول شو. د عزیزالدین پوپلزي په وینا د قانون ایستلو ریاست په دولتي شورا واړول شو.(۳۱)

دولتي شورا نیمه ملي وه، په دې ډول چې نیمایي غړي یې پاچا ټاکل او نیمایي یې ولس غوره کول. په ۱۹۲۸ کې پاچا د لویې جرگې له استازو سره ومنله چې دولتي شورا به په ملي شورا بدلېږي او غړي به یې د خلکو له خوا غوره کېږي.(۳۲) د هېواد په هر اداري واحد (ولایت، حکومت او علاقه

دارۍ) کې مشورتي مجلس ومنل شو چې غړي یې حکومتي ماموران او د خلکو غوره شوي استازي وو.

دولتي شورا، وزیرانو او لویو جرګو قانونونه ایستل او هغه د پاچا له لاسلیک کېدو او مهر کېدلو نه وروسته جاري کېدل. د پاچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې د نظامنامو په نومونو سره دومره ډېر قانونونه ایستل شوي دي چې په هېڅ بلې لسیزې کې په دومره شمېر ایستل شوي نه دي. د پاچا امان الله د واکمنۍ بله غټه خاصه د لویو جرګو جوړول و؛ په دغه مقصد چې په خپله د هغه په ژبه «... لااقل در سال یک دفعه علی العموم وکلا و نمایندګان وکلان شوندګان قومي و علمای ملت داران اجتماع نموده... (تا) همه مسایل مهمه و افکاری که در تعالی و ترقی مملکت خویش مد نظر داشته باشم مواجهتاً به مشاوره و تصویب و تصفیه قرار دهم».(۳۳)

د ده په دورې کې څو لویې جرګې وشوې، لومړۍ یې په جلال اباد او وروستۍ یې په پغمان کې وشوه. پاچا امان الله د لویو جرګو نوښتګر دی. تر هغه د مخه بل افغان واکمن دغسې لویه جرګه نه ده بللې چې غړي یې د افغانستان له ټولو برخو نه د خلکو له خوا غوره شوي وي. لویه جرګه په اصل کې د قومي جرګې توسعه ده او قومي جرګې د افغانستان په ځینو قومونو په تېره په پښتنو کې رواج وې چې هم فردي او هم عمومي کشالې په تېره جزایي کشالې یې هوارولې. د پاچا امان الله د لویو جرګو بله ځانګړنه د هغو لوی والی دی چې د ځینو غړي یې زر تنه وو. حکومت ته په مالي لحاظ دا ګرانه وه چې هر کال دغسې لویه جرګه راوبولي، ځکه چې لګښت یې ټول د حکومت پر غاړه و. په هر حال پاچا امان الله لومړی افغان واکمن دی چې ملت ته یې د لویو جرګو له لارې په دولتي چارو کې برخه ورکړه او دولتي نظام یې د قانون له مخې پر مشورې بنا کړ.

پاچـا امـان اللـه پـه قضايـي چـارو کـې هـم بيخـي بدلـون راوسـت او پـه فقيهـي قضيـو کـې يـې «تعزيـر» پـه «تقديـر» سره بـدل کـړ. امیـر عبدالرحمـن قاضيانـو تـه پـه دعـوو، پـه تېـره پـه جزايـي موضـوع ګانـو کـې نامحـدود اختيارونـه مـنلي وو، پـه دې ډول چـې قـاضي تـه اختيـار ورکـړل شـوی و چـې يـوه چاتـه حتـی پخـوا له دې چـې عمـل يـې کـړی وي، د ظاهـر پـه نظـر کـې نيولـو سره تـر اعـدام پـورې جـزا ورکـړي، لـه دې سره سره چـې پـه اسـاس القضـات نومـي کتابګوټـي کـې د دعـوو د هوارولـو لـه پـاره د قاضيانـو د صلاحيـت او د قضيـو د حلولـو د طـرز عمـل پـه اړه ډېـره څـه ويـل شـوي وو. (۳۴) نـو د امـان اللـه تـر وختـه پـورې د غبـار پـه ژبـه:

« ... قـاضي خـودش را در مـوارد جزايـي قـبلاً مختـار و فعـال مايشـاء ميدانسـت و اسـلحه تعزيـر در دسـت او بـه شـکل يـک الـه برنـده اما کشـدار قـرار داشـت».(۳۵)

پاچـا امـان اللـه د تمسـک القضـات امانيـه لـه مخـې چـې د مولـوي عبدالواسـع کندهـاري تاليـف و، د قـاضي پـراخ اختيارونـه مقـدر کـړل، پـه دې ډول چـې په هغه کـې د هـر جـرم لـه پـاره جزاګانـې ټـاکل شـوې يانـې تقديـر شـوې وې او قـاضي نـه شـو کولـی چـې د يـوه جـرم جـزا پـه خپـل اختيـار سره لـږه يـا ډېـره کـړي. پـه افغانسـتان کـې دا يـو اسـاسي فقيهـي تغييـر و چـې را منـځ تـه شـو. پـه هغـه سربېـره د تورنـو محاکمـه هـم بـرالا شـوه او د اللـه تعالـی حقونـه او د بنـده ګانـو حقونـه سره بېـل کـړل شـول. لـه هغـه وروسـته کـه قـاضي يـو څـوک پـه کومـې قضيـې کـې تبريـه کاوه، حکومـت د لـزوم پـه حـال کـې هغـه د پوليسـو او ولايـت مشـورو لـه لارې څـاره او جـزا بـه يـې ورکولـه. دغـه ټـول دغسـې تعبيرونـه وو چـې د غبـار پـه ژبـه « ... صنـف قضـات را بـرای هميشـه از دولـت و تحـولات جديـد متنفـر و بيـزار سـاخت».(۳۶)

د پاچـا امـان اللـه نـور سـمونیز پروګرامونـه د ټولنـې مـدني کولـو او پـر مـخ بیولـو تـه متوجـه وو. پـه ۱۹۲۱ کال کـې د صنعتونـو د هڅونـې پـه نامـه دغسـې یـو قانـون ایسـتل شـوی و چـې مقصـد یـې د مالیـاتي طـرز پـه اصلاح کولـو سره د صنعتونـو هڅـول وو. د امیـر عبدالرحمـن پـه وخـت کـې مالیـات پـه جنس اخیسـتل کېـدل او هغـه تـر دې حـده پـورې درانـه وو چـې لـه هغـو ځمکـو نـه چـې پـه نهرونـو سره خړوبېدلـې، د حاصـل دریيمـه برخـه د حکومـت کېدلـه او ځمکـه والـو او بزګـرو د هغـو د تحصیـل پـه برخـه کـې هـم تاوانونـه او ربړونـه ګاللـل.

د پاچـا امـان اللـه پـه وخـت کـې مالیـات لـه جنـس نـه پـه نقـده واړول شـول، پـه دې ډول چـې د دغسـې ځمکـو د درې کالـو حاصلاتـو منځنـۍ انـدازه وټاکل شـوه او هغـه د ورځـې پـه نـرخ پـه نقـده واړول شـوه او پرېکـړه وشـوه چـې د نرخونـو د لـوړوالي لـه املـه بـه مالیـات هـر درې کالـه وروسـته بیـا ټـاکل کېـږي. دغـه کار یـوازې یـو ځـل وشـو او حکومتـي عایدونـه لـه دغـه اړخـه لـږ شـول.(۳۷)

پـه دغـه نـوي طـرز سره د ملکانـو، میرانـو او قومـي مشرانـو نفـوذ هـم لـږ شـو. د دوی اهمیـت پـه دې هـم لـږ شـو چـې بزګـران او نـور ولسي خلـک هڅـول کېـدل چـې د خپلـې سـیمې لـه حکومـت سره پـه نېغـه رابطـه ولـري او ملـکان او قریـه داران منـع کېـدل چـې د خلکـو او حکومـت تـر منـځ واسـطه واوسي.(۳۸)

لا مهمـه دا ده چـې د پاچـا امـان اللـه پـه اولـو کلونـو کـې دننـه پـه وطـن کـې ډول ډول محصولونـه چـې حکومـت د امیـر عبدالرحمـن پـه وخـت کـې او لـه هغـه نـه وروسـته ټولـول، لغـوه یـا لـږ شـول او ډېـر داخلي ګمرکونـه لـه منځـه یـووړل شـول. باندنـۍ سـوداګرۍ د پاچـا امـان اللـه پـه وخـت کـې ښـه وده وکـړه، پـه تېـره بیـا وروسـته لـه هغـه چـې جرمنـي او پولینـډ پـه اولـو کلونـو کـې شـوروي ــ افغـان سـوداګرو تـه پـه خپلـو ملکونـو کـې د ازاد ترانزیـت امتیـاز ورکـړ او افغانسـتان لـه

ډېرو هېوادونو سره د جرمني، شوروي او هندوستان په ګډون د سوداګرۍ تړونونه وکړل. د دغو ټولو سمونونو او نوښتونو له امله پولي پانګه په پراخه اندازه په کار ولوېده او ډېره شوه، شرکتونه او د لګښتي مالونو له پاره یو شمېر فابریکې جوړې شوې او نورې یې د جوړېدو په حال کې وې.

افغانستان د پاچا امان الله په واکمنۍ کې په دې پیل وکړ چې پولي پانګه والو ته د پانګونې ډګر تر هر بل وخت نه په پراخ ډول برابر کړي او هېواد د پانګه والۍ په درشل کې ودرېږي. غبار دغو ټولو سمونونو ته تفصیل ورکړی، خو هغه د لومړۍ او دویمې دورې د سمونونو تر منځ توپیر نه دی کړی. اساسي ټکی دا دی چې په دغو سمونونو سره داسې ازاده فضا منځ ته راغله چې له امله یې په ټولیز ډول په ټولنې او په ځانګړي ډول په متشبثانو کې د کاروبار او تجارت قوي حرکت پیدا شو او دولتي عواید په یوه کال کې (کال معلوم نه دی) له ۸۰ میلیون روپیو نه ۱۸۰ میلیون ته جګ شول.(۳۸)

کومو سمونونو چې په خپله خلک په نېغ ډول وښورول، هغه د ټولنې د مدني کولو او د عصري پوهنې د خپرولو په مقصد هڅې وې. دغه هڅې د دوو اصلونو له مخې کېدې: یو دا چې عواید باید وګټل شي او بل دا چې ټول افغانان د قانون له نظره سره برابر دي. د لومړي اصل له مخې هغه معاشونه چې دولت پخوا مخورو خلکو ته لکه خان، ملک، پیر، ملا او د کابل محمدزیو ته ورکول، ودرول شول یا لږ شول. په افغانستان کې ملایانو، پیرانو او سیدانو ته د دولت له خوا مواجب ورکول د مغلو له وخت نه را په دې خوا یوه عنعنه وه.

ملایانو داسې ګڼله چې د شریعت له مخې دا د دوی حق دی، خو امان الله خان هغو ته معاش ورکول په دې پورې وتاړه چې هغوی دې په دیني چارو

کې د ملا خوسه په سروالۍ کمیسون ته ازموینه ورکړې او هغوی چې بریالي کېږي، دولتي کارونه تر سره کوي. سیدان یې اړ کړل چې د مغلي حکومت هغه فرمانونه وښيي چې د هغو له مخې دوی مواجب تر لاسه کول. یوازې څو تنو دغسې فرمانونه وښودل. په نتیجه کې د دواړو ډلو شمېر په افغانستان کې تر پخوا نه لږ او نفوذ یې هم کم شو.(۳۹)

خو د دې پر خلاف امیر عبدالرحمن د غلزیو له پاڅون نه وروسته د کابل محمدزیو هر نارینه او ښځې ته مواجب ومنل او محمدزیان یې د دولت شریکان وبلل. (۴۰) داسې یې هم د خوانین ملکي په نامه هغو اطرافي قومي مشرانو او خانانو ته د پخوا په شان معاشونه ومنل چې دولت ته یې په اضطراري جنګي حال کې جنګي مېړونه ورکول او سروالي یې کوله.(۴۱) نو دولت د پاچا امان الله تر وخته پورې دغو ډلو او داسې هم نورو ته مواجب ورکول، بې له دې چې د دولت له پاره په منظمه توګه کار وکړي. دا چې پاچا امان الله د دغه اصل له مخې چې عواید باید وګټل شي، د دغو ډلو او کسانو دایمي معاشونه ودرول یا یې لږ کړل، د هغو روغ نیتي یې د ځان په اړه له منځه یوړه، خو ده، د ټولنې د مدني کولو په لور کوښښونو کې، وګړو ته د جنس، قوم او مذهب له توپیر پرته، برابر حقونه ومنل او د ولسي خلکو روغ نیتي یې وګټله.

په افغانستان کې دولت، د پاچا امان الله تر وخته پورې، خلک رعیت ګڼل یانې هغسې خلک چې د رمې په شان راغلي، شپانه ته اړه لري او له منل شویو حقونو او ازادۍ نه بې برخې وي. پاچا امان الله په نظامنامه اساسي یا اساسي قانون کې چې په ۱۹۲۳ کال کې یې د پغمان په لویې جرګې کې پاس کړ، د هېواد وګړو ته دغه حقونه ومنل: «تمام مردم افغانستان نزد دولت حقوق مساوي دارند، تمام مردم افغنستان دارای ازادی های فردی اند و

از هر گونه تجاوز بر ازادی های دیگران منع میباشند، حریت فردی از هرگونه تعرض و مداخله مصئون است ... هیچکس جز به اساس حکم فیصله محکمه شرعی و نظامات مقننه توقیف یا مجازات نخواهد گردید.» دا هم ومنل شوه چې «اسایشگاه و منازل تمام اتباع افغانستان واجب الرحمت است» دا هم ومنل شوه چې «مصادره اموال و کار اجباري کاملاً منع است، و تمام انواع شکنجه ازین ببعد منع است».(۴۲)

دغه حقونه د کاغذ پر مخ تش توري نه وو، غبار لیکي چې

> *روح این مواد قانوني آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود. چنانکه مراسم مذهبی و تکیه گاههای پیروان مذهب امامیه عملاً ازاد شد و بردگان هزاره میراث دوره امیر عبدلرحمن خان از بردگی نجات یافت ... در مجالس مشوره ولایت قندهار و غزني و جلال آباد و انجمن معارف کابل یک نفر نمایندگان انتخابی هندوهای افغانستان شامل و در امور اداره سهیم گردیده قید رنگ زرد از دستار و معجز هندوها با باقیات پول جزیه... مرفوع گردید و اولاد هندو در مدارس ملکی و نظامی ... و افسری در اردو قبول شد.*

دی په پای کې وایي چې: *دیگر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت... و ملت حقوقاً مساوی شد.*(۴۳)

د ټولنې په نورو برخو په تېره په پوهنیزو او کلتوري ډګرونو کې پاچا امان الله داسې لېوالتیا وښودله چې تر هغه د مخه یا تر هغه وروسته بل افغان واکمن نه وه ښودلې. څنګه چې دی د هېواد د پرمختیا په فکر کې و، د پوهې او پوهنې عملي اړخ ته ځیر او پر دې معتقد و چې: «*سعادت های دینی و دنیوی مربوط بداشتن علم و عرفان است. تا عالم نه شوید هر چند برای نام*

افغان و مسلمان باشيد کاری را از پيش برده نميتوانيد و از جال مکر و فريب دشمنان شرف و تعالی خويش نجات يافتن مشکل است.»(۴۴)

ده پوهه او پوهنه يوازې د نارينه له پاره نه، بلکې د ښځو له پاره هم غوښتله او ويل يې چې *«داشتن علم و کمال يک برابر بالای مرد و زن از طرف خداوند جل جلاله فرض است و بدين امر خداوندی تمام علما و دانشمندان شما اطلاع دارند، پس مساويانه در تعليم پسران و دختران خويش بکوشيد.»*(۴۵)

پاچا امان الله سواد د پوهې او فن کيلي او پوهنه د پرمختګ کلي ګڼله. په کندهار کې يې خلکو ته په يوې وينا کې وويل چې *«بمجرديکه اولادهای شما خواننده و نويسنده شدند، گويا کليد تمام علوم و فنون را يافتند و پس از آن برای آنها بسيار سهل و اسان است که هر علم و فن را که خواهش داشته باشند در ديگر مکاتب عالی تحصيل کنند»*(۴۶). په بل ځای کې د پوهنې ښېګڼې په دې ډول ستايي: *«چيزيکه در دين و دنيا برای شما فايده ميرساند و شما را از مذلت و خواری دينی و دنيوی نجات ميبخشد همين معارف است.»*(۴۷)

د افغانستان د عصري پوهنې بنسټ په کابل کې په ۱۹۰۳ کال کې د حبيبي ښوونځي په پرانېستلو سره د امير حبيب الله په وخت کې اېښودل شوی و؛ خو امان الله عصري پوهنه ښه پراخه کړه. پوهنه د پخوا په شان وړيا او لومړنۍ زده کړه د اساسي قانون له مخې جبري وه. په دغې لارې کې ډېرې پيسې لګېدلې او د پوهنې بودجه د حربي وزارت او دربار نه وروسته په درېيمې درجې کې وه او د زده کړې ورونه د هېواد د ټولو هلکانو او نجونو پر مخ د جنس، قام ولۍ او مذهب له توپير نه پرته خلاص وو. د امان الله د واکمنۍ

په لږ وخت کې په ښارونو او ولایتونو کې ډول ډول ښوونځي پرانېستل شول، د غبار په وینا:

«در پایتخت بعلاوه لیسه حبیبیه، لیسه های امان و امانی توسط پروفیسران فرانسوی و جرمنی و استادان داخلی تاسیس گردید. مکاتب رشدی غازی، رشدیه استقلال، تیلگراف، رسامی، نجاری، معماری، السنه، زراعت، دارالعلوم عربی، رشدیه مستورات، رشدیه جلال آباد ... رشدیه قندهار، رشدیه هرات، دارالمعلمین هرات، رشدیه مزار شریف، رشدیه قطغن، مکتب پولیس، موزیک، قالین بافی، ارچتک (معماری)، تدبیر منزل زنانه، مکتب طبیه، مستورات و بیش تر از ۳۲۲ باب مکاتب ابتدائیه در تمام ولایات باز شد. تعداد طلبه مکاتب ابتدایی (تا سال ۱۹۲۷) به پنجاه و یک هزار نفر رسید در لیسه ها و مکاتب رشدی و مسلکی (سه هزار) طلبه تحصیل میکرد و این غیر از مدرسه نظامی بود.»(۴۰)

همدارنګه روغتیايي چارو ته هم توجه وشوه، ملکي او نظامي روغتونونه جوړ شول. په کابل او اطرافي ښارونو کې حکومتي او غیر حکومتي خپرونې هم ووتلې چې د انیس خپرونه تر اوسه هم چلېږي.

د سمونونو په پلي کولو سره لګښتونه هم ډېرېدل، نوي لګښتونه په نویو ودانیو، روغتونونو، په خارج کې په سفارتونو او قونسلګریو، د وسلو او الوتکو په رانیولو او باندنیو متخصصاتو ته په معاش ورکولو باندې کېدل چې په ټولیز ډول حکومتي لګښتونه په عایدونو سره که څه هم تر پخوا نه ډېر شوي وو، نه پوره کېدل. حکومت دلګښتونو د لړولو له پاره په نفوذمنو ډلو باندې مواجب ودرول چې د مخه پرې غبرېدلی یم. ممکن د لګښتونو د لړوالي له امله به و چې پاچا امان الله پوځ کم کړ او د: «نموني قطعې» په نامه یو نوی نظامي

واحد جوړ شو، په دغه فکر چې هغه به وکولی شي د بدامنۍ پېښو ته ځواب ورکړي. پاچا په دې فکر و چې نور نو له باندې نه افغانستان ته خطر متوجه نه دی او دغه لږ شوی پوځ به چې هوايي قوه به يې ملګرتوب کوي، د ننني ناکراريو ته ځواب وويلي شي.(۴۹)

د لګښتونو د لږولو په لړ کې د افسرانو د يوې مياشتې معاش کټ شو، په دې نامه چې حکومت له باندې نه نظامي الوتکې په بيه اخلي. په عين حال کې په دې لنګر واچول شو چې نه ورکړل شوي ماليات په ټينګه ترلاسه شي او د اته کسيزې (هشت نفری) عسکري جلب طرز عملي شي او شتمن ونه شي کولی خپل خپلوان د عوض په ورکولو سره له نظامي خدمت نه بچ کړي. له دغو ټولو تجويزونو سره سره چې ځينې ډلې يې وپارولې او نورې يې خوښې کړې، د حکومت له پاره ګرانه وه چې خپل سمونونه په اوږدې مودې کې په خپلو عايدونو سره عملي کړای شي، حتی که نابېره امنيتي پېښې د لارې خنډ هم نه وي، بيا هم که لوړ حکومتي غړي په سمونونو معتقد، په خپلو کې يو موټي او د پاچا رښتيني مرستيالان وای، حکومت به نويو راهسکېدونکو پېښو ته اوږه ورکړې او شايد پرې غالب شوی وای، خو نه يوازې چې دغسې ونه شول، دوی په فکري او شخصي لحاظ په دغسې ډلو او کړيو وېشل شوي وو چې د يوه او بل پر ضد يې دسيسې جوړولې.

سياسي ډلګۍ او دسيسې

په لوړې حکومتي سويې د ساتنپالو (محافظه کارو) نوښت او اوښتون غوښتونکو تر منځ درز و. صدراعظم، سردار عبدالقدوس او د باندنيو چارو وزير، محمود طرزي د دغو دواړو ډولو ښکارندويي کوله. لومړنی چې د امير عبدالرحمن د وختو مامور و (د زوکړې کال ۱۸۴۰)، په دغه فکر و چې « از طرف شرع انور

مشروطه طلبان را باید واجب القتل دانست». د ده په اند «مشروطیت» هسې غولول دي، و به حکم شرع باید میکروب مشروطه از بین برده شود»(۵۰). ده لا په ۱۹۲۰ کال کې خپل دغه فکر د کابل د شور بازار حضرتانو یانې شمس المشایخ مجددي او نورالمشایخ مجددي ته په یوې اوږدې استفتایې کې څرګند کړی و.

تر هغه د مخه یې د کندهار له عالمانو څخه هم په دغه اړه فتوا غوښتې وه، خو وروستیو که مشروطیت رد کړی و، د مشروطه غوښتونکو له منځه وړل یې هم رد کړي وو. صدراعظم عبدالقدوس که څه هم د عمل سړی نه و، سره له دې هم د هغه استفتا او سلوک د شوربازار حضرتان او مذهبي عالمان په هماغه اول سر کې نوي توب غوښتونکو او سمونونو ته بدورګي کړل چې وروسته د هغو نظرونو او کړو سختې پارونې وکړې. درز یوازې د ساتنپالو او بدلون غوښتونکو تر منځ نه و. د بدلون غوښتونکو تر منځ چې تاریخپوه غبار یې «روښانفکران» بولي، هم مخالفتونه او دسیسې وې چې له هغو نه را پیدا ورانی په خپله نظام ته متوجه شو.

د پاچا امان الله واکمنی له پیل نه سیاسي ډلې هسکې او فعالې شوې، که څه هم هغه د قانون له مخې مجازې نه وې. پاچا په عمل کې د هغو له پاره ډګر هوار کړی و، په دې چې هغه د خپل پلار او نیکه د وختو خپه کوونکې فضا د ازادۍ په فضا سره بدله کړې وه، خو د هغو په هکله د غبار او منشي علي احمد لیکنې چې د هغه وخت خلک وو، سره سر نه خوري. له دغو سیاسي ډلو نه مهمه یې د جمهوریت ډله وه. د منشي علي احمد په وینا:

> *«په کابل کې یو شمېر کسان چې زده کړه یې کړې او په باندنیو هېوادونو کې ګرځېدلي وو، د محمد ولي په ګوند کې په پټه ننوتل او د افغان جمهوریت جوړولو په امکاناتو باندې یې په پټه بحثونه*

کـول. پـه هغـو کـې دغـه کسـان وو: غلام صدیـق څرخـي، عبدالهـادي خـان داوي، حبیـب اللـه خـان (د حـرب وزیـر مرسـتیال)، عبدالرحمـن خـان لودیـن، علي محمـد خـان، مېـرزا محمـد خـان، میـر سـید قاسـم خـان، ځینـې نظامـي افسران او هـم ځینـې غیـر مهـم کسـان لکـه میـرغلام محمـد او نـور. شـجاع الدولـه خـان او محمـد یعقـوب خـان (د دربـار وزیـر) هـم پـه دغـه ګونـد کـې وو».(۵۱)

غبـار بیـا د حـزب نقابـدرا تـر نامـه لانـدې لـه جمهوریـت غوښـتونکو نـه غربېـزي او سـخت یـې غنـدي او وایـي چـې هغوی پـه اصـل کـې د دموکراسـۍ او جمهوریت دښـمنان او د نـورو پـه خدمـت کـې وو. ده هغـوی «انـقلابي» ګڼـل.(۵۲)

غبـار د یـوې بلـې سـیاسي کـړۍ پـه اړه هـم غربېـزي، د (جوانـان افغـان) پـه نـوم چـې د هغـه پـه وینـا «مـردم تندتـر و جنبـه دسـتی چپـی داشـت»(۵۳) خـو دی د دغـو ډلـو پـه هکلـه دوه ډولـه غربېـزي: د نقابـدار حـزب د غـړو نومونـه هېـڅ نـه اخلي، پـه داسـې حـال کـې چـې د جوانـان افغـان نومونـه اخلي او پـه هغـو کـې خپـل ځـان او لودیـن هـم ښـیي. مـنشي علي احمـد بیـا د جمهوریـت پـه ګونـد کـې د میـر غلام محمـد د نامـه ذکـر کـوي چـې هغـه ممکـن همدغـه غبـار وي چـې پـه هغـه وخـت کـې مهـم شـخص نـه و. دی د افغانسـتان یـو لـوی تاریـخ پـوه دی؛ خـو دی د ژونـد تـر پایـه پـورې یـو سـیاسي شـخص هـم و. دغـه واقعیـت د مـنشي علي احمـد د لیکنـې پلـه درنـه کـوي. پـه هـر حـال د دواړو پـه لیکنـو کـې د جمهوریـت، انـقلاب او چپـي کلمـې ښـیي چـې مفهومونـو یـې د هغـه وخـت په تعلیمـي او حکومتـي مامورانـو کـې نفـوذ کـړی و چـې هغه بـه پـه غالـب احتمال د بلشـویکي انـقلاب لـه املـه و.

د مـنشي علي احمـد لیکنـه لـه دې املـه هـم مهمـه ده چـې د جمهوریـت د ډلـې فعالیتونـه او د هغـې د غـړو دسیسـې بیانـوي چـې پـه نظام یـې نـاوړه اغېـزه وکـړه. د

هغه په وینا دغه ګوند دې نتیجې ته ورسېد چې د پوځ له مرستې نه پرته به دوی مقصد ته ونه رسېږي او د مصطفی کمال او رضا خان پهلوي مثال د دوی په مخ کې و؛ نو دوی پرېکړه وکړه چې نادر خان چې د جنګ وزیر و، له دګر نه وباسي او محمد ولي یې پر ځای د جنګ وزیر کړي. دا به نو بیا د دوی د نورو پلانونو له پاره د توپ تخته وي.(۵۴)

دوی د محمد نادر پر ضد په دسیسو لاس پورې کړ او پاچا امان الله یې په دې قانع کړ چې هغه او ورور یې محمد هاشم د هغه د خور، نور سراج پر سر له هغه نه اوښتي او په دې لټه کې دي چې هغه خپله کړي او که هسې ونه شول په دغې لار کې خپل ځانونه یا امان الله ووژني. دا هغه وخت و چې امان الله له خپل لوظ نه اوښتی و چې خپله دغه خور سردار محمد هاشم ته په نامه کړي. په عین حال کې دسیسه ګرو محمد نادر ته ورسوله چې امان الله خپله دغه خور د کورنیو چارو وزیر عبدالعزیز ته په نامه کوي.

دسیسه ګر په دې ډول پر دې بریالي شول چې امان الله ته د محمد نادر وفا لرل ختثی کړي او امان الله له هغو نه بېګانه کړي. دسیسه ګرو محمد نادر ته وروسته له هغو چې هغه د خپل ځان په اړه د امان الله په اوړېدلي سلوک خبر شوی و، دا هم ور ورسوله چې امان الله د هغه له ډېرېدونکي نفوذ نه اندېښمن دی او په دې لټه کې دی چې نسکور یې کړي. دسیسه ګرو په عین حال کې یو سړی وګماره چې په محمد نادر هغه د امان الله لمسونې وګڼي او ځان یې د ناروغ په پلمه په کور کې ایسار او د جنګ له وزارت نه ګوښه کړ. هغه د خوست تر بلوا پورې په کور کې و، خو په بلوا کې یې لاس نه درلود، په داسې حال کې چې مخالفانو یې پاچا ته ویل چې هغه هم پکې لاس لري.

پاچـا امـان اللـه محمـد ولي اول د حـرب وزارت مرسـتيال او وروسـته يـې وزيـر وټاکـه او محمـد نـادر تـه يـې اجـازه ورکـړه چـې اروپـا تـه لاړ شي(۵۵). د جنـګ لـه وزارت نـه د محمـد نـادر پـه ليـرې کولـو سره چـې مسـلکي شـخص او جنرال و، پـر ځـای يـې د محمـد ولي پـه ټاکلـو سره چـې يـو غيـر مسـلکي مامـور و، پـوځ ته غټـه صدمـه ورسـېدله، وروسـته بـه پـر دې موضـوع نـور هـم وغږېږم. لـه دې پرتـه هـم، د خوسـت لـه ياغـي ګـرۍ نـه مخکـې د پـوځ وضـع خرابـه شـوې وه.

د مهتـاب قلعـه نمونـه سره ډېـر افسران مخالـف وو او هغـوی د هغـې پـه مقابـل کـې د «نمونـه شـکن» پـه نامـه بلـه قطعـه جـوړه کـړه چـې لومړنـۍ د خوسـت لـه ياغـۍ ګـرۍ نـه وروسـته لـه منځـه لاړه او پـوځ د پخـوا پـه شـان خـراب پاتـې شـو، خـو اسـاسي مخالفـت د لـوړو حکومتـي کسـانو و، د غبـار پـه وينـا:

> *«از مطالعـه ايـن جريانـات فهميده ميشـود کـه در کابينـه افغانسـتان چگونه اخـتلاف نظـر در مـورد سياسـت داخلـی و خارجـی موجـود باعـث ضعـف دولـت جـوان افغانـی ميگرديـد، نـه آنکـه صدراعظـم بـا وزيـر خارجـه وشـخص شـاه اخـتلاف نظـر اساسـی داشـت، بلکـه در حکومـت مرکـزی و ولايـت کشـور يـک قسـمت عمـده مامورين دولـت بـا طـرح هـای جديـد دولـت مخالـف و يـک قسـمت ديگـر بدشـمن حکومـت تبديـل شـده ميرفتنـد».(۵۶)*

د خوست ياغي توب

د خوسـت ياغـي تـوب د ملا عبداللـه چـې پـه ګـوډ ملا يادېـده، د ملا عبدالرشـيد پـه سروالـۍ او د ځدراڼـو او منګلـو پـه ملاتـړ د ۱۹۲۴ کال پـه مـارچ کـې يانـې پسرلي کـې پيـل شـو او نـږدې يـو کال يـې دوام وکـړ. نـور قومونـه ورو ورو ورسره

ملګري شول او یاغیان پرې بریالي شول چې ګردیز، تېره کنډو او لوګر له حکومتي قوتونو نه ونیسي. وروسته د غزني یاغیان هم ورسره مل شول او د وردګ تر شیخ اباد پورې ورسېدل. کابل په دې ډول د لوګر او وردګو له خوا له خطر سره مخ شو.

په کاپیسا، پروان او ننګرهار کې د حکومت پر ضد تبلیغونه وشول او یو ځای بل ځای داړه ماران هم راپورته شول. یاغیان پخوا له دې چې د حکومت پر ضد له وسلې نه کار واخلي، له حکومت نه یې وغوښتل چې د قانون هغه مادې بدلې کړي چې د دوی په فکر د اسلام مخالفې وې. پاچا دوی ته په ځواب کې وویل چې دغه قانون دیني عالمانو منلي او دوی دې کابل ته د خبرو له پاره راشي، یاغیانو د پاچا بلنه رد کړه. پاچا بیا یو لوړپوړی هیئت یاغیانو ته واستاوه، خو هیئت هم ګټه ونکړه. پاچا وروسته په اوړي کې پغمان ته لویه جرګه وبلله چې د هغې له لارې د یاغیانو په مقابل کې ولسي ملاتړ ترلاسه کړي. جرګې هم د یاغي توب په غلي کولو کې اغېزمن څه ونه کړای شول؛ خو یو څه سمونونو یې واړول او نور یې لغوه کړل.

د یاغي توب په بهیر کې د حکومتي پوځونو او یاغیانو تر منځ یو ځای بل ځای ډېرې خونړۍ نښتې وشوې او بیخي ډېر افغانان په دواړو خواوو کې ووژل شول. د جان فدا په نامه له یوه اته سوه کسیز پوځي واحد نه یو هم ژوندی پاتې نه شو. پوځي واحدونه له شخص پاچا نه پرته د حکومتي لوړو ملکي او نظامي کسانو په قومندانۍ له یاغیانو سره وجنګېدل او حکومت د لومړي ځل له پاره د یاغیانو په مقابل کې له یو څو نظامي الوتکو نه چې باندني پیلوټان پکې وو، کار واخیست. نه یوازې د حرب وزیر محمد ولي، بلکې ځلور اتیا کلن پخواني صدراعظم سردار عبدالقدوس هم قومانده

ورکوله. تر دې وروسته نښتې د حکومت په بري تمامېدې، په افغانانو کې دغه فکر بيخ ونيوه چې سردار عبدالکريم انګريزانو افغانستان ته رالېږلی دی.

دغه سردار چې د پخواني امير محمد يعقوب د يوې وينځې زوی و، د اګست په مياشت کې په داسې حال کې چې ټينګ جنګ روان و، له هندوستان نه منګلو او ځدرانو ته ځان په دې هيله ورساوه چې له ياغي توب نه په ګټه اخيستلو سره د افغانستان پاچايي تر لاسه کړي. تر دې وروسته د افغانستان ډېری قومونو د حکومت خوا ونيوله. د جنورۍ په مياشت کې هندوستان ته د سردار عبدالکريم په تښتېدلو او تر دې زر وروسته د ګوډ ملا او ملا عبدالرشيد په نيول کېدو سره ياغيان وځپل شول.(۵۷)

د خوست ياغي ګري په خپل ډول کې بېساري وه، خو چا د ياغيانو غوښتنې په ګوته کړې نه وې چې له امله يې په ياغي توب لاس پورې کړی و. غبار دومره وايي چې د ياغي توب هغو دوو ملايانو «طی ياد داشتی تعديل بعضی مواد قانون جزايی عمومی را که مخالف شريعت ميدانستند از شاه طلب نمودند»(۵۸). که د ياغيانو غوښتنه يوازې د جزايي قانون د يو څو مادو اړول وای، جنګ به بس شوی وای، په تېره وروسته له هغه چې لويې جرګې ځينې قانونونه واړول او نور يې لغوه کړل. غبار په بل ځای کې دا هم وايي:

> *«مقدمه اين اغتشاش در پکتيا از مدت ها قبل در ولايات پکتيا چيده ميشد خصوصاً که مردم از شاه بواسطه دست کشيدن دولت از معاونت و حمايت مردم سرحدات ازاد در مقابل انگليس رنجيده بودند. بعضی ملاها و خان ها هم که بواسطه از دست رفتن امتيازات خود از دولت متنفر بودند ازين انزجار مردم و روش بيخردانه حکومت پکتيا سوء استفاده کرده، رهبری اغتشاش را بدست گرفتند».(۵۹)*

د ياغي تـوب اصلي محرکونـه تـر دې نـه ډېـر ژور دي او هغـو د جنگـي وضعـې پـه اوښـتو سره نـوي اړخونـه پيـدا کـول، ان تـر دې چـې ملا عبدالله پـه لوگـر کـې د پاچـا هيئـت تـه د هغـه د گوښـه کېـدو غوښـتنه هـم وکـړه(٦٠). پـه دغـه وخـت کـې د ښـځو موضـوع هـم هغسـې تـوده نـه وه چـې وروسـته شـوه، کـه څـه هـم د ماشـومې نجلـۍ د نـکاح د منع اعلام خلـک پـارولي وو. د باغيانـو د ياغـي تـوب محرکونـه د اعتراض کوونکـو پـه دغـې جملـې کـې غونډيدلـی شي چـې ويـل يـې، «قانـون ناسـخ مذهـب اسـت»(٦١). مانـا دا چـې ټـول هغـه قانونونـه چـې د پاچـا امـان اللـه پـه نوښـت ايسـتل شـوي دي، د اسلامـي شرع پـه ضـد دي. پـر دغـه ټکـي د لا ښـه پوهـاوي لـه پـاره بـه د هغـه وخـت د ټولنـې پـه اړه يـو څـه ووايـم.

د هغـه وخـت افغـان ټولنـه پـه ټينگـه سـنتي او نـرږدې ټولـه نالوسـتې وه. ډېـرو لـږو سـواد لرونکـو د اوښـتون غوښـتونې لرلـې؛ خـو د هغـو شـمېر بيخـي لـږ و. پـه دوی کـې مشروطـه غوښـتونکي يـا د قانـوني حکومـت غوښـتونکي چـې غبـار يـې روښـان فکـران گڼـي، لا د گوتـو پـه شمار وو، خـو دوی پـه ټوليـز ډول د ښـاري شـويو اطرافيانـو او ښـاريانو د غيـر متجانسـې ډلـې پـه شـان، پـه ولسي ملاتـړ بانـدې حسـاب نـه شـو کولـی. دوی چـې کـوم نفـوذ او اعتبـار لاره، هغـه يـې د حکومتـي چارواکـو پـه توگـه لاره، نـو د دوی نفـوذ د حکومـت د پيـاوړي تـوب يـا ناتـوان توب پـه تناسـب و او چـې ټولنـه ناکـراره کېدلـه، دوی هـم ناتوانـه او بـې اغېـزې کېـدل.

د دوی پـه مقابـل کـې د اوښـتون مخالفيـن يـا سـاتنپالان وو چـې هـم بيخـي ډېر وو او هـم يـې لـه ولـس سره يـو ځـای د عنعنـوي دودونـو او چلندونـو لـه مخـې ژونـد کاوه. ځينـو دودونـه د ديـن د برخـو پـه څېـر گڼـل. اسلامـي شرع د دغسـې ذهنيـت او د ملايانـو، پيرانـو او سـيدانو ټينگـه عقيـده وه.

دغـه ډلـه خلـک چـې پـه عمومـي ډول د اميـر عبدالرحمـن پـه وخـت کـې لـه خپـل عنعنـوي نفـوذ نـه بـې برخـې شـوي وو، د پاچـا امـان اللـه پـه وخـت کـې پـه خـاص ډول پـه سرحـدي سـيمو کـې د انګريزانـو پـه نظامـي اعمالـو سره بېرتـه د خپـل عنعنـوي نفـوذ خاونـدان شـوي وو. پاچـا امـان اللـه د ټولنـې د مـدني کولـو او عصري کولـو لـه پـاره مجبـور و چـې نـوي اداري اجتماعـي، حقوقـي او داسـې نـور قانونونـه وبـاسي؛ خـو مذهبيانـو او روحانيانـو هغـه د اسلامـي شرع مخالـف وګڼـل او خلـک يـې د هغـو پـه ضـد ولمسـول، کـه څـه هـم پاچـا دغـه قانونونـه د قانـون پوهانـو او ولسي اسـتازو پـه مشـوره ايسـتلي وو، نـه پـه پاچايـي فرمانونـو سره.

د قانـون مخالفيـن حـاضر نـه وو يـا پـه دې نـه پوهېـدل چـې د اجتماعـي دودونـو او اسلامـي شرع تـر منـځ توپيـر وکـړي، پـه داسـې حـال کـې چـې دغـه قانونونـه د اجتماعـي دودونـو ماتونکـي وو، نـه د اسلامـي شرع او پـه خپلـه پاچـا يـو رښـتينى مسـلمان او د اسلام ټينـګ دفـاع کوونکـى و. دا هـم واقعيـت دى چـې د ټولنـې نفوذناکـې ډلـې د خپلـو عنعنـوي مـادي امتيازونـو پـه بايللـو سره يـا ناراضـه شـوې، يـا پارېدلـې وې. پـه دې اړه د يـوه مذهـب پـوه وينـا صـدق کـوي چـې وايـي: «څـه وخـت چـې کشـالې پيـدا کېـږي، هغه نـږدې ټولـې پـه اصل کـې سياسي، اقتصادي او اجتماعـي وي. بيـا زياتـره وخـت هغـوى چـې غـواړي کشـاله تـوده وسـاتي زاړه مذهبـي اختلافونـه را منـځ تـه کـوي چـې هغـه لکـه د هـرې بـدۍ علـت وي.

«دوى خپلـو موکلانـو تـه ور پـه يـادوي چـې کـه دوى پـه رښـتيا غـواړي وفـا لرونکـي پاتـې شي، تـر هغـو بـه ارام ونـه کـړي چـې عقيـدې تـه هـر پخوانـى سـپکاوى سـم شـوى نـه وي».(٦٢)

پـه دې کـې شـک نـه شـته چـې دولتـي مامورانـو بـه د قانونـو پـه عـملي کولـو او پـه عمومـي ډول لـه دولتـي قـدرت نـه نـاوړې ګټـې تـر لاسـه کـړې وې، خـو دغـو ټولو

ته په وسلې سره ځواب ورکول، هغه هم په هغه ډول چې په زرګونو افغانان ووژل شي او ټولنه په ژور ډول زیانمنه شي، ډېره غټه ملي تېروتنه وه. د یاغیانو بله غټه تېروتنه دا وه چې دوی په خبرو سره د کشالې د هوارولو له پاره د پاچا وړاندیزونه ونه منل. دوی د لویې جرګې هغو پرېکړو ته هم ارزښت ورنه کړ چې له اساسي قانون پرته ډېر قانونونه او سمونونه یې واړول. د هغو پر ځای دوی تر پایه پر خپل یاغي توب ټینګ ودرېدل چې په وچ عسکري او قومي زور سره وځپل شول.

د لویې جرګې پرېکړې غبار په دغه ډول بیانوي

«تعزیر بالمال و جزای مقدر و تحصیل زن در مدرسه لغوه شد، نکاح دختر صغیره جایز گردید، صلاحیت قاضی در تعزیرات مسلم شد، کشتن سارق در تکرار عمل واجب و اثار توبه و صلاح در پیشانی جانی باعث تقلیل مجازات گردید. در محاکم مامورین دولت، شرکت قاضی و مفتی اجباری شد، برای تحصیل السنه خارجی در مدرسه خواندن عقاید و دینیات محصل تاکید گردید، گماشته شدن محتسبین برای احتساب لابدی شد، تنظیم امور ملا و موذن بر ذمت دولت گذاشته شد، کلمه ازادی فردی منحصر به امور شخصی گردید نه در امور سیاسی و عقیده وی، قید داشتن تذکره تابعیت و نفوس در امور شرعی لغو شد، نکاح نمودن مرد تا چار زن بدون قید و شرط ازاد گذاشته شد، خدمت کردن در زیر پرچم بادادن وجه نقد عوض خدمت کردن منظور گردید، تاسیس دارالعلوم عربی حتمی شد، همچنین موجودیت مکاتب حفظ قران تضمین گردید».(۶۳)

د یاغیانو په وسله وال ځواب سره په افغان ټولنه کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو تر منځ ژور درز پیدا او ټکر پیښ شو. په دغه ټکر کې بدلون

غوښـتونکو لوبـه بایلله، خـو دا هسـې بایلـل وو چـې لکـه پـه جنـګ کـې یـوه خـوا پـه نښـتو کـې وټکېږي، خـو پـه پـای کـې هماغـه خـوا جنـګ وګټـي. پـه دې حسـاب پاچـا امـان اللـه چـې پـه هغـه وخـت کـې مـات شـو، پـه پـای کـې بریالـی دی. د هغـه سـمونونه د راتولونکـې نـه رفـع کېدونکـې ځپـې دي؛ خـو د حیرانـۍ ځـای دی چـې ده لـه خپلـې دغـې ماتـې نـه زده کـړه ونـه کـړه او څلـور کالـه وروسـته یـې پـه دغسـې نویـو سـمونونو لاس پـورې کـړ چـې تـر هغـو نـورو یـې لا ډېـرې پارونـې وکـړې.

د پاچا امان الله سفرونه

الف. کندهار ته

پاچـا امـان اللـه د پکتیـا لـه پېښـې نـه وروسـته اداري چـارو تـه ډېـر ځیـر شـو. د چـارو د سـمون لـه پـاره یـو څـو ولایتونـو تـه هـم ولاړ. امـان الله چـې پـه ۲۹ کلنـۍ کـې پاچـا شـوی و او دغـه وخـت (۱۳۲۵) پنځـه دېـرش کلـن و. د ځوانـۍ پـه جـوش کـې و، ډېـر ډینامیـک او وطـن تـه پـه کار او خدمـت کولـو میـن و. ویـل بـه یـې چـې «از خدمـت بوطـن بالاتـر عشـقی نـدارم».(۶۴)

پـه کابـل کـې د انگلسـتان د ډېلي مېـل اسـتازي، رولبنـد وایلـد د هغـه کار او مینـه پـه دې ډول یـادوي: «هغـه بـه تـر امیـر نـه زیـات وي، هغـه بـه یـو حکـم چلوونکـی وي او پـر هـرې څانگـې بـه گوتـه بردي او چـې لازمـه وي، پـه خپلـه نیوکـې کـې بـه گړنـدی وي.» دی زیاتـوي چـې «د هغـه مامـوران لـه یـو نـوي ډول څخـه وو، ځوانان او لـه نظامـي پـوځ څخـه راوتلي وو، لـه دوی نـه غوښـتل کېـدل چـې د خپـل مشر ارمانونـه وغـواړي او پـه دې کـې شـک نـه و چـې پـه کابـل کـې هغـه وخـت ځینـې دغسـې سـخت کوښښـونه وشـول چـې داسـې ټینـگ اخلاقـي انضبـاط وسـاتل شي چـې د پخـواني تاریـخ لـه کوښښـونو سره یـې توپیـر لاره. لـه دې سره سره وایـي چـې هـر نـوی قانـون بـه چـې د خلکـو د ښـېگڼې لـه پـاره ایسـتل کېـده، د فسـاد له پـاره بـه یـې نـوی ور پرانیسـته. امـان اللـه پـه نـړۍ کـې د چلبـازۍ لـه ټولـو نـه ډېـر چلنـاک سیسـتم سره مـخ و.»(۶۵)

همـدا دلیـل بـه وي چـې امـان اللـه کـه څـه هـم پاچـا و، پـه اداري چـارو کـې یـې تـر دې انـدازې پـورې ځـان ډوب کـړ چـې زیاتـره وخـت بـه یـې تـر نیمـو شـپو پـورې کار کاوه، لـه کار او خدمـت سره د هغـه مینـه د کندهـار چـارو لـه پلټلـو نـه پـه هغـه اثـر کـې څرگنـده ده چـې پاچـا امـان اللـه تـه منسـوب دی او هغـه پـه ۱۹۹۹

کې د محترم حبيب الله رفيع په زيار په ۲۵۰ مخونو کې خپور شوی دی. د (حاکميت قانون در افغانستان) تر سرليک لاندې دی.

پاچا امان الله په کندهار کې په ۱۹۲۵ کال کې ۳۳ ورځې تېرې کړې او په دغې مودې کې يې د ټولو رسمي دفترونو چارې په خپله وپلټلې، له مخورو او وګړو سره يې ليده کاته وکړل. په جوماتونو کې يې ويناوې وکړې، ورو مامورانو ته يې انعامونه او ترفيع ورکړې، د ناوړه مامورانو معاش يې لږ کړ، يا يې په خپله هغوی موقوف يا بندي کړل او په ښوونځيو کې يې زده کوونکي وپوښتل. *«خودم بالذات در مکاتب قندهار رفتم و از هر صنف و هر جماعه طلبه آن رقم رقم امتحان گرفتم و سوالات متعددی از هر طلبه العلمی که بنظر ديگران کند ذهن و غبی بنظر می امد ميکردم ليکن جوابات بسيار خوب و درست از آنهامی شنيدم».*(٦٦)

د پوهنې د زده کوونکو په اړه د پاچا نظر ډېر ښه و؛ خو د هغو زياتره لويان يې د پوهنې دښمن ګڼل: «تمام طلبه قندهار را بلا استثنی در تعليم شان بسيار سرگرم و در تحصيلات از حد زياد کوشان ديدم، با انکه برای آنها از طرف پدران و امران و خان ها و اغزه آنها که اکثريه دشمن معارف هستند، هيچ يک رقم تشويق و ترغيبی نشده... باز هم بچه های بسيار خورد که در مکاتب مدت کمی تعليم گرفته اند، نسبت به جوانانی که به نزد اخوندها و ملاهای روی کوچه وبازار گلستان و بوستان و مثنوی را از مدت زيادی تعليم گرفته اند، خوبتر و بهتر و لايق تر بنظر آمدند.(٦٧)

د پوهې او زده کړې د ښه والي له پاره پاچا هدايت وکړ چې تر دې وروسته هندو، شيعه او سني زده کوونکي دې عمومي درسونه سره په ګډه او ديني مضمونونه په بېلو ټولګيو کې ولولي او دا چې د کندهار زده کوونکو ته دې

پـه پښـتو کـې د زده کـړې کتابونـه برابـر شي او د زده کوونکـو شـمېر دې ډېـر شي. پاچـا د پوهنـې لـه پـاره لګښـت ډېـر کـړ. پاچـا زده کـړه د اتحـاد وسـېله هـم وګڼله او ویـل یـې چـې «بایـد کوشـش مـا و شما از عـالم بـودن و دانسته شـدن تمـام افـراد افغانسـتان باشـد، اگـر چـه مسـلمان باشـد یـا هنـدو و یـا دیگـر کـس باشـد.»(٦٨)

د قاضیانـو او دینـي عالمانـو پـه اړه د پاچـا امـان اللـه نظـر د هغـه لـه هغـې وینـا نـه څرګنـد دی چـې د محکمـو د چـارو پـه پلټلـو سره یـې د مرافعـې د قـاضي پـه اړه ښـوولې وه. «قـاضي مرافعـه یـک شـخص بسـیار چـالاک، زبـان بـاز، بـد افعـال و مفسـد بـود، هـر قـدر کـه سـعی میشـد کـه تحـت کـدام مـواد جزائیـه بیایـد، مدافعـه شرعـی و قانونـی میکـرد.» دغـه قـاضي پـه اصـل کـې د تعزیـر د اصـل لـه مخـې فیصلـې کولـې چـې جـزا یـې د پاچـا پـه ژبـه *«مرتبـه تعزیـر از پیشـاني ترشـی و گـوش تابی گرفتـه بحبس و قتـل میرسـید. حالانکـه سـابق بریـن بـدون تشـکیل یـک جـرم و قبـا حتـی کـه مـدار حکـم شـده بتوانـد بسـا اشـخاص تـا سـال هـای دراز محبـوس میماندنـد. حتـی میمردنـد وکشـته میشـدند و مـال و هسـتی شـان بتـاراج میرسـید.»*(٦٩)

د تعزیـر د اصـل لـه مخـې و چـې د مرافعـې قـاضي دغسـې شـخص د ځـان وصي ګمارلـی و چـې «علي العمـوم مـردم او را قاتـل موصـی لـه میگفتنـد» پاچـا وایـي چـې قـاضي مـې وپوښـته چـې *«چـرا قاتـل را وصـی مقـرر کـرده ایـد؟ گفـت مـن او را قاتـل نـی بلکـی یـک شـخص متدیـن مـی انـگارم. گفتـم بعـد ازیـن کـه عمـوم اهالـی در قاتـل بـودن او همنـوا شـده تمامـاً قتـل موصـی لـه را بـا و نسـبت میدهنـد، چـرا او را موقـوف نکـردی؟ گفـت، در مسـئله علـم قاضـی شرط اسـت حـال انکـه علـم مـن بـر وی تـا حـال نرسـیده.»*(٧٠)

پاچا ملايـان او خانـان نـادان گڼـل او نيوکـې يـې پـرې کولـې. پـه کندهـار کـې يـې پـه خپلـې لومـړۍ خطبـې کـې وويـل چـې *«يـک نفـر ملا برخاسـته ميگويـد اگـر در قعـده نمـاز انگشـت خـود را بـالا کرديـد کافـر ميشـويد و ديگـر آمـده فغـان بـر ميـدارد کـه از بـراى خـدا ضـرور در نمـاز انگشـت اشـاره کنيـد و الا نمـاز تـان نمـى شـود. يکـى ميگويـد اگـر فلان عمـل را نموديـد وهابـى ميشـويد و ديگـرى آمـده ميسرايـد کـه اگـر بـفلان مسـئله معتقـد نباشـيد حـتماً قاديانـى ميشـويد. شـخص عامـى و نـادان حتـى اکثرى از عـلما و خوانيـن نـادان نيـز ايـن اختلافـات افـکار و رنگارنگـى گفتـار را ديـده حيـران و پريشـان ميشـود کـه بکدام عمـل و عقيـده اقدام کنـد تـا نـزد خالـق و خلـق نيـک نـام در دنيـا و اخـرت و شـادکام بمانـد».*(۷۱)

خـو پـه کندهـار کـې د پاچـا پرېکنـده کـړه، داړه مـارو او هغـو خانانـو تـه ځيـر وو چـې داړه مـاران يـې سـاتل او کـراري يـې گـډه وډه کولـه او دغسـې کسـان پـه کندهـار کـې لـږ نـه وو. د پاچـا پـه وينـا پـه کندهـار کـې *«هـر خـان و ادم معتبر دزد و اشرار و مـردم فسـاد پيشـه بـراى عـزت و افتخـار نـگاه ميداشـتند تـا مـردم بگويـد کـه فلان خـان دزدهـاى خوبـى دارد».*(۷۲)

پـه دغـه حالـت کـې خلـک پـه امـن کـې نـه وو، بيـا هـم د پاچـا پـه ژبـه «قندهـار بدرجـه بـد امـن وخـراب شـده بـود کـه اگـر مـن بـه مجـازات دادن اشرار آن نميکوشـيدم اصلاح آن ممکـن نبـود... شروع کـردم بـه مجـازات و کـشتن اهـل فسـاد و ماننـد قصابهـا چنـد روزى متماديـاً قصابـى کـردم و بـدل خـود ميگفتـم کـه مـن در قندهـار بـراى کار نـى بلکـه بـراى قصابـى آمـده ام.(۷۳) تـر دې وروسـته پـه کندهـار کـې کـراري راغلـه؛ خـو د کـرارۍ ټينگښـت د نويـو نظامنامـو پـه عـملي کيـدو سره وشـو، نـه د شريعـت لـه لارې.

پاچـا پـه دې فکـر و چـې د شرعـي پـه لارې غلـه او داړه مـاران نیـول کېدلـی او پـه جـزا رسـېدلی نـه شي. «اگـر بـه همـراه دزد فقـط معاملـه شرعـی کـرده و بخواهیـد کـه بواسـطه شـاهد دزدی او را ثبـوت کنیـد ایـن امـر نهایـت مشـکل اسـت، زیـرا در موقیکـه دو نفـر شـاهد و صاحـب خانـه موجـود باشـد چطـور دزد میتوانـد در دزدی خـود کامیـاب شـود واگـر بقسـم خـوردن و سـوگند نمـودن اشرار اهمیـت بدهیـم معلـوم اسـت کـه خودهـا را بـازی داده ایـم، زیـرا اشـخاصیکه بـر خلاف او امر همان خـدا و قرآنـی کـه بـر آن قسـم مـی خـورد پـس از خـوردن سـوگند آن چطـور خـود داری خواهـد کـرد.» پـه دې اړه د پاچـا حکـم دا و چـې «محاکـم عدلیه دربـاره اشرار و اشـخاص مشـهور بالفسـاد زقرایـن و امـارت و سـجل اهالـی و دیگـر وسـایل لازمه کار بگیـرد ... و اگـر قرایـن و امـارات موجـود نبـود، در بـاره خوبـی و خرابـی اینطـور اشـخاص مظنـون از اهالـی قریـه او سـجل خـط شرعـی بخواهنـد. اگـر عمـوم بـه بـدی او اقـرار کردنـد قتـل شـوند و اگـر مناصفـه و یـا ثلـث بودنـد از حبـس دوام گرفتـه تـا ادنـی تریـن مراتـب تعزیـر در بـاره او اجـرا دارنـد.(۷۴)

د پاچـا د دغسـې حکمونـو او چلندونـو علـت بـه و چـې ځینـو مخالفانـو قانونونـه د شرعـې مخالـف او ایسـتونکي یـې کافـران بلـل، لکـه پاچـا امـان اللـه چـې پـه یـوې خطبـې کـې وویـل چـې *«از ایـن اظهـارات خلاف حقیقـت آنهـا بسـیار تعجـب میکنـم کـه چطـور مـن و وکلای شما و وزرای دولـت وعـلمای کابـل همـه کافـر شـدند و تنهـا اسلام و مسـلمانی بـر همیـن اشـخاص منـحصر مانـد و بـس.»* (۷۵)

پاچـا امـان اللـه د ښـار د ستره سـاتلو او ښـاریانو تـه د خدمـت کولـو لـه پـاره د ښـاروالۍ د جوړولـو امـر ورکړ. د کندهـار لـه مشـورتي مجلـس نـه یـې گېلـه کولـه چـې ښـه کار یـې هېـڅ نـه دی کـړی، خـو د هغـه زیـږې نیوکـې پـه حاکمانـو وې، *«یـک نفـر شـان لیاقـت و اهلیـت حکومـت را حسـب خاطـر خـواه مـن ندارنـد.»* (۷٦) پاچـا امـان اللـه دخپلـې پلټنـې پـه پـای کـې دې نتیجې تـه ورسـېد چـې *«در*

قندهار نسبت به دیگر حصص افغانستان کمتر از زراعت استفاده میگیرند. حتی کاه خوراکی حیوانات را که در اکثر جاهای افغانستان به قیمت درستی بفروش میرسد چون در انجا مصرفی ندارد کاملاً در کردها میسوزانند و هیچ یک نوع مدخل برای پول وپیسه که علاوه بر همین امور زراعیه باشد ندارند. (و مردم انجا) در نوکری قدری تنبل و در تجارت و صنعت و حرفت نسبت بدیگران عقب مانده اند. حکومت هم در انجا تاحال به کشیدن کدام سرک و حفر نهر و تعمیرات و اجاره داری ها و امثال آن که سبب تبادله پول باشد، اقدام نکرده است.» (۷۷)

امان الله که څه هم پاچا و د هغې مينې له امله چې وطن ته يې په خدمت کولو کې لرله، په کندهار کې يې په واقعيت کې د يوه پلټونکي په توګه چارې پلټلې، نه يوازې د غټو چارو، بلکې د وړو چارو پلټنه يې هم د ربړو په ګاللو سره په مينه کوله، په دې هيله چې محلي حکومت او نظام سم کړي او د خلکو په ژوند کې سوکالي راولي؛ نو ده چارې د يوه خواخوږي واکمن او د يوه متخصص په شان پلټلې. دی په رښتيا چې يو غير عادي پاچا و او افغانانو دغسې واکمن هيڅ وخت نه دی لرلی.

ب. بهر ته

په کابل کې د پاچا سلاکاران او په سر کې محمود طرزي د اروپا له ښېګڼو نه ډېر غرېدل او پاچا يې په هغه لوري سفر ته هڅاوه، طرزي دا هم ورته وويل چې د ايټاليې حکومت دی خپل وطن ته د سفر له پاره بللی دی، خو دا چې دغه بلنه په رښتيا استول شوې وه او که نه، څرګنده نه ده. په هر حال دغه سفر پاچا امان الله ته په زړه پورې و او وزيرانو ته يې په يوې غونډې کې څرګنده کړه چې:

«مونږ د دننني چارو د پرمختګ په اړه داده يو او افغانستان په پوره ازادۍ او خپلواکۍ سره په ښه ډول پر مخ ځي. د هېواد هر يوه ګوټ نه تر بل ګوټ پورې له قانونونو څخه اطاعت کېږي، هر څه په کراري سره پر خپل محور څرخي؛ نو اوس ماته ښايي چې اروپا ته په سفر لاړ شم او بېرته له ځان سره د خپل ګران وطن د پرمختګ له پاره د څېزونو په بڼه د نړۍ د خلکو د چلندونو او رواجونو پوهه راوړم. زه به تجربې تر لاسه کړم او د ډول ډول څېزونو د جوړولو له پاره به فابريکې جوړې کړم. روسيې د لوی پيټر تاريخ ته يوه کتنه به وښيي چې هغه د دننني سمونونو له کولو نه وروسته متمدنو هېوادونو ته لاړ او د هغو پرمختيايي لارې يې وڅېړلې چې بيا يې هغه په خپل هېواد کې رواج کړې، د هغو په نتيجه کې د شوروي اوسنی حکومت يو پياوړی حکومت دی. دا ټول د لوی پيټر د زيارونو له امله و چې روسيې ځان له باندينيو اړتياوو څخه وژغوره، نو ما ته ښايي چې زه هم پر هغې لارې يون وکړم».

وزيران څو ورځې د پاچا د سفر په اړه وغږېدل، خو په پای کې څنګه چې په خپله پاچا سفر غوښته، ټولو ورسره ومنله.

دا هغه وخت و چې د حرب پر وزير محمد ولي باندې پاچا خپل باور له لاسه ورکړی و او غوښتل يې چې له دغه وزارت نه يې لرې کړي. هغه يې خپل نايب او د بهرنيو چارو وزير کړ. عبدالعزيز يې دوهم نايب السلطنه او د حرب وزارت مرستيال يې پر دې مامور کړ چې د محمد ولي او نورو کړه وخاري. پاچا داسې هم محمود باور، د کابل د والي مرستيال ته واک ورکړ چې هر هغه څوک وځپي چې په خيانت لاس پورې کوي. پاچا د کابل والي علي احمد او د حرب مرستيال حبيب الله او د دولتي شورا سروال سردار شير احمد د خپل سفر په ملګرو کې ونيول. پاچا په لومړنيو دوو باندې شک درلود او

پر دې پوهېده چې شېر احمد او محمد ولي دومره سره وران دي چې د ده په غياب کې به هېواد ته جنجالونه پيدا کړي. پاچا بيا د شمال او ختيځو ځينو ولايتونو ته سفر وکړ او هلته يې له خلکو سره هغسې خبرې وکړې لکه چې له وزيرانو سره يې کړې وې. په کابل کې يې د عيدگاه په لوی جومات کې هم په همدغې روحيې سره خبرې کړې وې.

پاچا امان الله له ملکې ثريا او د سفر له ملگرو سره د ۱۹۲۷ کال د ډسمبر په لسمه چمن ته او بيا له هغه ځايه کوټې، کراچۍ او بمبيي ته لاړل. وروسته يې په ترتيب سره مصر، ايټاليه، فرانسه، بلجيم، سويس، جرمني، برتانيه، پولېنډ او روسيه وليدل. د سفر په پای کې يې ترکيه او پارس هم وليدل او د مشهد، کندهار او هرات له لارې د ۱۹۲۸ کال د جولای په لومړۍ ورځ کابل ته ستون شو. په دغه ډول دغه سفر شپږ مياشتې او يوولس ورځې اوږد شو.

په ټولو هېوادونو کې هم دولتي سرانو، مامورانو او هم عادي وگړو د پاچا او د هغه د ملگرو تود هرکلی وکړ. په هر هېواد کې دوی اول رسمي مېلمانه وو او بيا په خپل لگښت اوسېدل. يوازې په مصر او پارس کې کوربه پاچايانو له عادي وگړو سره د پاچا امان الله د ازاد روغبړ او د ملکې ثريا د مخ لوڅې له امله نارامي ښودله. د مصر پاچا، فواد پاشا د هغه په رخصتېدو سره خپله خوښي په دې ډول څرگنده کړه، خدايه شکر چې دی لاړ. پاچا په روم کې د کاتوليکي عيسويانو له لوی مشر پاپ سره هم وليدل. افغانان په انگلستان کې د خپلې هستوگنې په ۲۳ ورځو کې اول د پاچا او ملکې او وروسته د حکومت مېلمانه وو.

دوی هلته پر لندن سربېره شپږ نور صنعتي ښارونه هم وليدل. هلته برتانوي موسسو له يوې او بلې سره د دغه وياړ په لرلو کې سيالي کوله چې پاچا

یـا ملکـه یـا د هغـو د کورنـۍ غـړي د دوی پـه مراسـمو کـې گـډون وکـړي. حتـی د افغـان – انگلیـس د جنـگ د پخوانیـو پوځیانـو موسسـې غوښـتل چـې دوی د افغـان پاچـا پـه مـخ کـې پـه سلامـۍ تېـر شي. *«د انگلسـتان د خلکـو د غسـې تـاوده هـرکلي پـه اړه د برتانیـې یـوه وزیـر څرگنـده کـړه چـې انگریزانـو د دغسـې شـخص لـه لیدلـو سره علاقمنـدي ښـودله چـې د برتانیـې امپراتـورۍ تـه یـې پـه بـري سره چیلنـج ور کـړی و».*(۷۹)

پاچـا امـان الله پـاس لـه الوتکـې نـه هـم د لنـدن ښـار ولیـد او لـه سـمندر لانـدې پـه اوبتـل کـې وگرځـول شـو او لـه یـوې بېـړۍ نـه یـې د سـمندري انداختونو ننـداره هـم وکـړه. د لنـدن ورځپاڼـو پاچـا امـان اللـه د روسـیې لـوی پـیتر وبالـه. پـه مسـکو کـې هـم د شـوروي لویانـو لـه خـوا د پاچـا امـان اللـه تـود هرکلـی وشـو، خـو یـوازې سـتالین ور سره ونـه لیـدل.

لـه دغـه تـاوده هـرکلي سره سره افغـان هیئـت ونـه شـو کولـی چـې د انکشـافي پـروژو د عـملي کولـو لـه پـاره لـه اروپایـي هېوادونـو نـه پورونـه تـر لاسـه کـړي. یـوازې جرمنـي کـه څـه هـم پـه نړېـوال جنـگ کـې د خپلـې ماتـې لـه املـه پـه پورونـو کـې ډوب و، تیـاری وښـوده چـې ناحکومتـي بانکونـه وهڅـوي چـې افغانسـتان تـه پـور ورکـړي. افغانانـو بیـا لـه جرمنـي نـه شـپږ میلـون مارکـه پـور تـر لاسـه کـړ چـې پـه هغـه سره لـه هغـه هېـواد نـه څېزونـه وارد کـړي. دا هـم ویـل کېـده چـې د فرانسـې یـوه بانـک منلـې وه چـې د افغانسـتان د گمرکـي عایداتـو پـه ډاډ د گټـې پـه برابـر کـې یـو ملیـون پونډ سـټرلنگ پـور ورکـړي. څنگـه چـې پاچـا امـان اللـه د وطـن پرمختیـا پـه ټېنگـه غوښـتله، حـاضر و د دغـه پـور پـه برابـر کـې ټېنـگ ضمانتونـه ورکـړي. هغـه وخـت پرمختللـو هېوادونـو د نـن ورځـې پـه شـان لـه بېرتـه پاتـې هېوادونـو سره وړیـا مرسـتې نـه کولـې. سره لـه دې هـم یـوازې د برتانیـې حکومـت لـه پاچـا امـان سره ومنلـه چـې د افغانسـتان د پیـاوړي کېدلـو لـه پـاره

ډول ډول عصري توپونه، ټوپکونه او نورې وسلې وړيا ورکړي او شل تنه افغان نظامي افسران په خپل سان هر ستې نظامي اکاډمۍ کې وروزي.(۸۰)

بهر ته د پاچا امان الله سفر له سياسي پلوه پوره بريالی و. معاصر افغانستان لوی واکمنان لري؛ خو يوه هم افغانستان اروپايانو ته هغسې نه و ورپېژندلی، لکه امان الله چې ور وپېژانده. افغانستان د پاچا امان الله په سياستونو او کړو سره په اروپا کې نوم و ايست. پاچا امان الله په خپل دغه سفر سره د افغانستان خپلواکي نوره هم يقيني کړه. برتانيې تر دغه وخته پورې خپلواک افغانستان هم تر خپلې اغېزې لاندې هېواد گاڼه او په خپل نفوذ سره يې د هغه د خپلواک چلند مخه نيوله؛ خو د برتانيې خلکو له خوا د پاچا امان الله تاوده هرکلي هم کوربه او هم افغانان دواړه حيران کړل. دغه تود هرکلی د اړيکو د ښه کېدلو له پاره غټ دليل کېدای شو؛ خو چې لندن د پښتنو په سرحدي سيمو کې د هند د حکومت د نظامي عملياتو مخه نيولې وای، لندن دغه کار نه کاوه.(۸۱)

مگر دننه په هېواد کې په خپله افغانانو د پاچا د دغه سفر قدر ونه کړ. مذهبيانو يې لا خپل مخالفت ته زور ورکړ او پر ضد يې ډنډورې گډې کړې. په اصل کې د امان الله له پاره چې هم پاچا او هم صدراعظم و، مصلحت نه و چې څه باندې نيم کال په بهر کې په سفر تېر کړي. د دغه اوږده او ډېر ښه هرکلي شوی سفر غټ اثر په خپله پر پاچا و چې له خپلو کلتوري ارزښتونو څخه يې لرې کړ او د اروپايي کلتوري ارزښتونو په لور يې واړاوه.

وروستي سمونونه او له وطن څخه د پاچا وتل

پاچا امان الله کابل ته تر ستنېدو ورسته لویه جرگه وبلله چې په پغمان کې د اگست په ۲۹مه به غونډې پیلوي. پاچا لا دمخه (جون ۲۷مه) په کندهار کې د سمونونو په ضرورت غږېدلی و. هلته یې د سمونونو، پوهنې، له ځان سره د مرستې کولو او ملي هاند پر ضرورت ټینګار کړی و او ویلي یې وو چې پرمختګ یوازې د ښځو په ازادۍ سره ممکنېدلی شي. هغه دا هم ویلي وو چې سمونونه د افغان ملت د ګټو له پاره دي، نه د شخصي ګټو له پاره. خپل ماموران یې لټ او بې پروا وبلل، برعکس اروپایان یې وستایل. کندهاریانو ته یې د پای خبرې دا وې:

«تاسې په لټۍ سره خپلو موخو ته رسېدلی نه شئ، امان الله د تاسو له پاره هر څه نه شي کولی، هغه مشوره درکوي، زارۍ درته کوي او فشار در باندې راوړي؛ خو له دې نه پرته نور څه نه شي کولی. باور ولرئ چې امان الله به تولې هغه هیلې له ځان سره ګور ته یوسي چې د یوه شتمن او پرمختللي افغانستان له پاره یې لري؛ خو دا چې تاسې له خپل درانه خوب نه وینښ شئ».(۸۲)

د جرگې له پیل کېدو نه دمخه لا پاچا امر کړی و چې د سلام علیک پرځای دې شاپو له سر نه جګه شي، اروپایي شاپو یا پیک لرونکې خولۍ دې په سر وي او په تیلفوني خبرو کې دې یوازې هلو وویل شي.(۸۳) پاچا بیا د خپلو مامورانو په یوې غونډې کې وویل چې دی د هغو له شراب څښلو او بډې اخیستلو نه خبر دی او شرابیانو او رشوت خورو ته به سختې جزاګانې ورکړي. د پاچا دغه اخطار سره په مامورانو کې وېره پیدا شوه او د منشي علي احمد په نظر پاچا خپل ماموران له دې وېرول چې د چادري د لېرې کولو په برخه کې یې له مخالفت نه واوري. په رښتیا هم هغو لومړنیو مامورانو ته چې

امر وشو چې خپلې ښځې د چادرې له قفس نه ازادې کړي، د مالیې وزیر محمد هاشم او محمود یاور او ورو ورو نورو مامورانو خپلې ښځې، پغمان، سینماګانو، پارکونو او نورو ځایونو ته مخ لوڅې بوتللې. پاچا د کابل ښځې د دلکشا ماڼۍ ته څو ځله وبللې او هغو ته یې په وینا کې وویل چې دوی په خپلو کورونو کې د بندیانو په شان د خپلو مېړو تر ظلم لاندې دي او دی د دې ثبوت په لاس لري چې یو شمېر د چادرۍ له امله په نري رنځ اخته شوې دي.

هغه دا هم وویل چې مخ پټې د زده کړې په مخ کې یو لوی خنډ دی او افغان ښځې یې د خپلو اروپایي خویندو پر خلاف د کسب او کار له کولو نه بې برخې کړې او په مېړو باندې پوره متکي کړې دي. پاچا امان الله دا هم وویل چې ښځې دې د ستر په برخه کې د خپلو مېړو پروا ونه کړي او په عامه تفریحي ځایونو کې دې وګرځي.(۸۴)

د پاچا خبرو پر ډېرو ښځو تاثیر وکړ او ځینې نارینه یې وپارول، څو مېړونو خپلې ښځې ووژلې او په خپله وتښتېدل. دغه پېښې که څه هم د پاچا غوږو ته ورسولې شوې، خو هغه ځان ناګاره واچاوه. د کابل ښاروالۍ ته یې لا امر وکړ چې د ښار د کونډو لست برابر کړي چې په روغتونونو او لابراتوارونو کې چې نوی پرانیستل شوي وو، کار ورته ورکړل شي، په عین حال کې د ښځو د ساتنې ټولنه (انجمن حمایه نسوان) په نامه د ښځو لپاره یوه ټولنه جوړه شوه چې چلوونکې یې د کبرا جان په نامه د پاچا یوه خور وه. دغه ټولنه په اصل کې د دې له پاره جوړه شوې وه چې نجونې د هغې په غوره کولو سره د دولت په لګښت ترکیې ته د زده کړې له پاره واستوي.

د خپلواکۍ تر جشن پورې چې په شان او شوکت سر ونمانځل شو، کابل ته د جرګې استازي رسېدلي وو. حکومت هر استازي ته اروپايي توره کرتۍ او پتلون، سپين خت، توره نکټايي او توره شاپو برابره کړه او ټول يې په پغمان کې ځای پر ځای کړل. هېڅ استازي ته اجازه نه وه چې په وطني جامو کې په جرګه کې ګډون وکړي. غونډې د پغمان په سينما کې د اګست په ۲۹ مه پيل شوې او د يو باندې زرو استازو په ګډون يې پينځه ورځې دوام وکړ.

د لويې جرګې د جريان لنډيز منشي علي احمد او لودويک ادمک په اثرونو کې راغلی. لومړنی د پاچا امان الله منشي و او وروستی خپل اثر د ارشيفي راپورونو له مخې ليکلی؛ خو د دوی په ليکنو کې د دغې لويې جرګې موضوع ګانې سره سر نه خوري. د غبار ليکنه خو په دغې برخې کې لنډه او بې نظمه او له شخصي حکمونو او تبصرو نه په دې ډول ډکه ده چې د هغو او د وخت د پېښنو تر منځ توپير په مشکله کېږي، نور زه دلته د جرګې جريان د ادمک د ليکنې له مخې برابروم او د اړتيا پرمهال يې د نورو په ليکنو پوره کوم.

پاچا امان الله د لويې جرګې د پرانيستلو په وينا کې ټينګار وکړ چې دی به استازو ته د واکمن په شان ونه ګرځېږي او نه به هغوی د خپل نظر منلو ته اړ کړي. هغه دا هم وويل چې دوی بايد د ولس په ګټه په ازاد ډول وغږېږي؛ خو کله چې کومه پرېکړه د رايو په ډېروالي سره کېږي، دوی دې بيا له هغې نه وا نه وړي او که يې مخالفت وکړ، له خپل ولس، خپلو کورنيو او خپل پېغمبر(ص) سره به يې خيانت کړی وی. هغه دا هم وويل چې جرګې ته به هېڅ داسې موضوع وړاندې نه شي چې هغه د اسلامي شرعې مخالفه وي(۸۶)، غبار بيا وايي:

«برای هیچ نماینده اجازه داده نشد که از سوء اداره وزرا و حکام کشور بنام ملت حرف بزنند و راه اصلاح نشان دهند. مقرر بود که هر ولایتی مطالب خودش را کتباً به رئیس شورای دولت، سردار شیر احمد خان بسپارد. سردار اختیار داشت که چه چیز را در اجندای مباحثات جرگه بپذیرد و چه چیز را ممنوع قرار دهد. پس جرگه مایوس و متوحش گردید».(۸۷)

د جرگې په لومړۍ غونډه کې ومنلی شوه چې د دولتي شورا پر ځای دې ملي شورا وي او د هغې غړي دې د ولس له خوا غوره شي؛ خو حکومتي مامورانو دې د غوره کېدو (انتخاب کېدو) حق ونه لري او ملي شورا او لویه جرگه دې دواړه په عین حال کې وي(۸۸). د دویمې ورځې په غونډې کې پرېکړه وشوه چې د بدې اخیستلو او له دولتي قدرت نه د ناوړه ګټې د تر لاسه کولو مخنیوي له پاره دې، د بښل کېدو اختیار له حاکمانو او قاضیانو نه واخیستل شي او یوازې دې له پاچا سره وي.

دغه پرېکړه هم وشوه چې عسکري خدمت دې د دوو کلونو پرځای درې کاله وي او هغه دې عام او جبري وي او عوضي دې هېڅ نه وي. دا هم ومنل شوه چې د تعزیر د اصل له مخې عمل کول دې چې په هغه سره مجرم ته د مرګ تر حده پورې جرا ورکول کېږي، په دقیق ډول تعریف شي. بله پرېکړه دا وه چې څاروي دې هر کال وشمېرل شي.

د اګست په ۳۱مه جرګې په لا غټ سمون لاس پورې کړ او هغه دا چې له دې وروسته دې ټول رسمي ملکي لقبونه نه وي او هر مامور دې تر پاچا پورې د عزيز یا ګران په لقب یاد شي لکه ګران مدیر او ګران وزیر. حتی په خپله امان الله وغوښتل چې ګران پاچا ور ته وویل شي. استازو د هغه غوښتنه ومنله، خو ټینګار یې وکړ چې دی دې د لوړ حضرت (اعلحضرت)

پـه لقـب هـم یـاد شي. دا هـم ومنـل شـوه چـې پـه رسـمي موقـع دې یونیفـورم نـه وي او ټـول ملکـي مامـوران دې تـورې دریشـۍ او نظامـي افسران دې خـړې دریشـۍ پـه ځـان کـړي.

دا پریکـړه هـم وشـوه چـې لـه دې وروسـته دې ټـول افغـان مډالونـه او نښـانونه نـه وي، د خپلواکـۍ لـه نښـان نـه پرتـه چـې هغـه پـه جنـګ کـې اتلانـو تـه ورکـول کېږي. د بلې ورځې اصلاحـي پریکـړه د ملایانـو د نفـوذ د لږولـو پـه هکلـه وه او هغـه دا چـې ملایـان دې لـه هغـه وروسـته ملایـي وکـړي چـې پـه خپـل مسـلک کـې امتحـان ورکـړي او بریـالي شي او غیـر افغـان ملایانـو پـه تېـره د دیوبنـد د مدرسـې فارغانـو تـه بـه اجازه نـه وي چـې افغانسـتان تـه ننوځـي، ځکـه چـې دوی بـه یـا (بـد او شریـر) کسـان وي یـا هـم بانـدني ډنډورچیـان او خاینان. د منشي علي احمـد د لیکنـې لـه مخې امـان اللـه پـر دې ټینـګار وکـړ چـې ټـول دغسـې ملایـان د باندنـۍ دسیسـې تـر اغېـز لانـدې دي او د خپلـې ادعـا پـه ثبـوت کـې یې شـواهد هـم وړانـدې کـړل. ده غوښـتل چـې ټـول دغسـې ملایـان دې لـه افغانسـتان څخـه و ایسـتل شي، یـا دې پـه یـوه ټـاکلي ځـای کـې وي او لـه هغـه ځایـه دې لـه اجازې پرتـه بهـر نـه ځـي.

د جرګـې بلـه پریکـړه دا وه چـې محکـوم فراریـان دې د قانـون لـه مخـې د دولتـي مامورانـو لـه خـوا محکـوم شي او داسـې نـوې محکمـې دې جـوړې شي چـې پریکـړې د شـواهدو پـر بنسـټ وکـړي، نـه د پخـوا پـه شـان د شـاهدانو پـر شـاهدۍ. پـه دغـه ورځ پاچـا څرګنـده کـړه چـې پنځـوس زره ټوپـک یـې پېرودلي او غـواړي پنځـوس زره نـور ټوپـک لـه یـو ملیـون کارتوسـو سره پـه بیـه واخلي او د هغـو لـه پـاره دې لـه پنځلـس کلـن نارینـه پورتـه هـر افغـان پنځـه افغانـۍ او هـر حکومتـي مامـور د یـوې میاشـتې معـاش ورکـړي. د پاچـا دغـه غوښـتنه پـه خوښـۍ سره ومنـل شـوه او د کابـل وکیـل غلام محی الدیـن ومنلـه چـې دی بـه د همدغـه مقصـد لـه

پاره یو لک افغانۍ بسپنه ورکړي او له نورو وکیلانو نه یې هم وغوښتل چې همدغسې وکړي.

د جرګې څلورمه غونډه د دولتي مامورانو په هکله وه. د دې له پاره چې د بډې اخیستلو مخه ونیول شي له ملکي مامورانو نه غوښتل کېدل چې د خپل کار په پیل کې دې خپله شتمني وښيي چې پر هغه به بیا د هغوی رسمي معاشونه اضافه کېږي او که مجازې محاسبې وښودله چې شتمني به یې تر هغو نه ډېره شوې وه، هغه به د هغه د بډې اخیستلو ثبوت وي او هغوی ته به بیا جزا ورکول کېږي. دا هم ومنل شوه چې د ملکي استخدام او ترفیع یو قانون دې وایستل شي. د دې ورځې یو ټولنیز نوښت دا و چې حکومتي ماموران دې یوازې یوه نکاحي ښځه ولري، خو د واده کولو رواج ته په تغییر ورکولو کې پرمختګ ونه شو. پاچا امان الله استازو ته څرګنده کړه چې جرمنان او انګریزانو څکه تر نورو ډېر فعال او پیاوړي دي چې دوی په پخې ځوانۍ کې ودونه کوي، نه په خامې ځوانۍ کې. پاچا امان الله بیا وړاندیز وکړ چې افغانانو ته دې اجازه نه وي چې ځوانان یې له دوه ویشت کلنۍ نه دمخه او ځوانانې یې له اتلس کلنۍ نه دمخه ودونه وکړي.

پر دې موضوع تود بحث وشو او زیاترو استازو د پاچا دغه وړاندیز رد کړ، په دې چې د دوی په نظر هغه د اسلامي شریعت مخالف دی. پاچا امان الله خان بیا څرګنده کړه چې ده خپل دغه نظر پلرونو ته د نصیحت په توګه وړاندې کړی نه د کوم رسمي امر په شان، وروسته د پاچا یو بل تجویز په خوښۍ سره ومنل شو چې د هغه له مخې دده مېرمن ملکه او زوی یې رحمت الله د تخت وارث وپېژندل شول.

د سپټمبر په دوهمه د جرگې په اخري غونډه کې پاچا امان الله د نوي درې رنګه بېرغ یانې تور، سور او شین بېرغ وړاندیز وکړ چې په هغه کې د واورینو غرو د پاسه به هسکېدونکی لمر ځلېږي او شاوخوا به یې د غنمو وږی او د خدای تعالی نوم وي. پاچا دغه بېرغ په دغه ډول شرح کړ چې تور د ماتم ورځې ښيي چې افغانستان د باندنیو تر اغېز لاندې و، سور هغه وینې انځوروي چې د خپلواکۍ بېرته گټلو په لار کې تویې شوې او شین له خپلواکۍ گټلو نه وروسته د هیلې او پرمختگ انځور وړاندې کوي. غرونه افغانستان او ختونکی لمر د افغانانو پرمختگ ښيي او د غنمو وږی هغه وږی انځوروي چې احمد شاه بابا د تاج په توگه منلی و. د جرگې د یوه استازي په وړاندیز د حضرت محمد(ص) نوم هم پرې اضافه شو. (افغانستان د امیر شېرعلي خان په وخت کې هم د غرونو د هېواد په نوم یاد شوی و).

په دې غونډه کې د ښځو د ستر موضوع هم را پورته شوه، خو د ادمک د لیکنې له مخې بحث پرې ونه شو، په داسې حال کې چې د منشي علي احمد د لیکنې له مخې پر دې موضوع تود بحث وشو. ځینې ملایان استازي د دغه سمون په مخالفت وگړېدل او د خپلو نظرونو په ملاتړ یې آیتونه او حدیثونه یو په بل پسې بیان کړل. امان الله په ځواب کې وویل چې دی که څه هم ملا نه دی؛ خو په دې پوهېږي چې ستر د اسلامي قانون له مخې له غاړې نه ښکته د بدن پټول دي.

ملایانو د ده نظر په ټینگه رد کړ او په هغې سره امان الله چې د مصطفی کمال هغه سپارښتنه په زړه کړه چې ده ته یې کړې وه، کنټرول له لاسه ورکړ او په لوړ اواز یې وویل چې:

دا ټول ملي مصيبتونه د تاسو له لاسه دي، تاسې ملايان چې له دووسانو نه پرته نور څه نه يئ، زه به هغه څه نافذوم چې يې غواړم او زه به ستر پرېښودل ان د برچو په زور عملي کړم، نه په غوږه مالۍ سره. پوه شئ چې زه يو انقلابي پاچا يم.

امان الله بيا مخ نورو استازو ته واړاوه او په جګ اواز يې وويل چې:

> *او! زما د ګران ملت استازو! تاسو ته زما توصيه ده، هغه توصيه چې تاسې ټول ملت ته ورسوئ چې تاسې بايد پوه شئ چې دغه ملايان په دغه هېواد کې په خپلو وعظونو سره د دښمنانو د دسيسو د خپرولو مسئولين دي. زموږ د خلکو بېرته پاتې توب د هغو موهومي کيسو (myths، افسانو) له امله دی چې دوی يې خلکو ته رسوي او په هغو سره يې تېر باسي. زه به په خپل وخت کې د دغو ملايانو چاره وکړم خو تاسې استازي بايد ولس په داسې حال کې کړئ چې ويوهېږي او په دغو يو موټی ملايانو باندې چې د ملت بده غواړي، ونه غولېږئ.*

د همدې موضوع په پای کې د کابل وکيل غلام محی الدين (انيس) چې په روسيه کې يې زده کړه کړې وه، ولاړ شو او پاچا يې په دې ډول وپوښته چې:

> *ستاسې اعليحضرت فکرونه ډېر ښه دي، خو تاسې اعليحضرت ولې د وزيرانو په چلونو سترګې پټې کړې دي؟*

ده دغه پوښتنه په داسې حال کې وکړه چې وزيران هم هلته ناست وو. پاچا ځواب ورکړ چې ما څنګه سترګې پټې کړې دي؟ محی الدين بيا کړه چې لس کاله کېږي چې تاسې اعلحضرت د ادارې چارو په اړه قانونونه او مقررې ايستلې دي. په زرګونه اعدام يا بندي شوي دي؛ خو يو وزير هم محاکمه

شوی نه دی. تاسې اعلحضرت به ارومرو د هغوی په تقلب پوه شوي يئ او د هغو مانۍ ګانې او ګڼدي موټرونه به مو ليدلي وي. د اروپا د سفر پر مهال د باندنيو هېوادونو په بانکونو کې به د دوی شتمنۍ يقيني شوې وې، نو څرګنده ده چې دغو مهمو کسانو ته جزا نه ورکول کېږي. قانونونه يوازې د دې له پاره ايستل کېږي چې وزيران په دې وتوانېږي چې ځانونه د وګړو په تاوان شتمن کړي او هغو ته جزا ورکړل شي چې د هغو له نظرونو سره مخالفت کوي. پاچا بيا محی الدين ته مخ واړاوه چې هغه څه چې هغه وويل، له موضوع سره اړه نه لري او بېځايه دي. د وزيرانو په اند په خپله پاچا هغه د دغسې اعتراض کولو له پاره هڅولی و او که نه، هغه د دې زړه نه لاره چې په دغه ډول وګړېږي.(۸۹)

داسې ښکاري چې پاچا امان الله د لويې جرګې په کړو قانع نه و، ځکه چې د بلې مياشتې يانې د اکتوبر د مياشتې په لومړۍ اونۍ کې يې په کابل کې د چمن دستور په مانۍ کې څلور غونډې سر په سر وبللې. په هره غونډه کې د شپږ سوو کسانو په شاوخوا کې باندنيو ديپلوماتانو، افغان ملکي او نظامي افسرانو، د دولتي شورا غړو او د کابل مخورو ګډون لاره. د دغو غونډو غته ځانګړتيا دا وه چې په هغو کې په کابل کې د لومړي ځل له پاره ښځو ګډون کاوه او په خپله پاچا پکې ويناوې اورولې.

پاچا لومړۍ غونډه خپل باندني سفر ته ځانګړې کړه چې دمخه پرې ګړېدلی يم. دلته دومره ووايم چې پاچا خپل دغه سفر د اويا زرو پونډو د لګښت په مقابل کې يې څلور سوه او شپېته زرو پونډو په اندازه د وطن د پاره سوغاتونه راوړي دي، خو په وروستيو پيسو کې هغه پيسې شاملې نه وې چې وسلې پرې اخيستلې شوې وې، هغه د جرمنيانو د حساب له مخې

يـاد ديارلـس يـا څوارلـس ميليـون، نغـد مـارک پـه ايټاليـې او فرانسـې او شـپږ مليـون مـارک پـه جرمنـي کـې وو.

پاچـا خپلـه دوهمـه وينـا د نظامـي او ملکـي پوهنيـز سـمون لـه پـاره ځانګـړې کـړې وه. څرګنـده يـې کـړه چـې غـواړي موجـود نظامـي ښـوونځي لـه سره تنظيم کـړي او نـوي ښـوونځي پرانيـزي. افسران بـه لـه دې نـه منع وي چـې د پيرانـو مريـدي وکړي او ملايـان، طالبـان او عسـکري کسـان بـه د خدمـت پـه دوره کـې دغسـې مهارتونـه زده کـوي چـې وروسـته بـه يـې عـملي کولـی شي او کلـه چـې بيـا ملکـي ژونـد کـوي، هغـه بـه نـورو تـه ورښـيي. د پاچـا پرېکـړه دا وه چـې د ځينـو سـمونونو لـه پـاره دې نظامـي افسران پـه خپلـه خوښـه لـه دريـو مياشـتو معـاش نـه تېـر شي چـې لـه سـفر نـه د ده د راستنېدو پـه هـرکلي، لـه بانـدې نـه پـه وسـلو اخيسـتلو او د يـوه عصري نظامـي کلـب جوړولـو بانـدې ولګـول شي.

پاچـا پـه عيـن حـال کـې څرګنـده کـړه چـې د پوځيانـو معـاش بـه ډېـر کـړي؛ خـو دا چـې هغـه بـه څنګـه ډېـر کـړي، معلومـه نـه وه. د ده د تجويـز لـه مخـې پـه ولايتونـو کـې بـه ډول ډول پوهنځـي پرانيسـتل شي او د اماني(وروسـته نجـات) او امانيې(وروسـته اسـتقلال) لـوړو ښـوونځيو څانګـې بـه هـم پرانيسـتلی شي. پاچـا امـان اللـه د ځوانانـو د نـکاح موضـوع بيـا پورتـه کـړه، امـر يـې وکـړ چـې تـر هغـو چـې ځوانـان پـه ښـوونځي کـې وي، ودونـه نـه شي کولـی.

پاچـا د درېيمې ورځـې وينـا د ستر موضـوع تـه ځانګـړې کـړه او څرګنـده يـې کـړه چـې پـه راتلونکـو دوو مياشـتو کـې دې چـادري نـه وي، پـر ځـای دې ترکـي ډولـه دوه ټوکـره وي چـې پـه يـوه سره بـه د مـخ ښـکته برخـه پوښـلې وي، خـو دغـه ډول ستر بـه اختيـاري وي، نـه اجبـاري. پاچـا وويـل چـې افغـان خيمـه ډولـه چـادري ښـځو تـه پـه کوڅـو کـې د ګرځېدلـو پـه وخـت کـې خطـر پېښـوي. پاچـا د خپلې

غوښتنې په ملاتړ دلیل راووړ چې ستر په اسلام کې په رښتیا فرض نه دی او له خپلې ښځې ثریا نه یې وغوښتل چې خپله چادري له مخ نه ایسته کړي. هغې همدغسې وکړل او حاضرو ښځو په چک چک کولو سره د هغې تود هرکلی وکړ. ملکه ثریا په دې ډول لومړنۍ افغان مېرمن ده چې د خلکو په مخ کې مخ لوڅې شوې ده.

پاچا بیا ملایان تعصبناک وبلل او په وګړو غولولو او د ناپوهۍ او تعصب په خپرولو یې تورن کړل. پاچا د اکتوبر په پنځمه په خپلې وروستۍ وینا کې څرګنده کړه چې له سردار شیر احمد نه یې وغوښتل چې صدراعظمي وکړي، خو هغه په دغه کار کې پاتې راغی. پاچا بیا وویل چې دی به په خپله د ملي شورا تر جوړېدو پورې د صدراعظم په توګه هم چارې پر مخ بوځي. څنګه چې د شنوارو یاغي توب له دې موضوع سره تړلی دی؛ نو دا موضوع به زر بیان کړم. دلته به دا ووایم چې پاچا د خپلې وینا په دوام وویل چې یوازې دی کولی شي ضروري انقلابي سمونونه وکړي، ځکه چې د هغه په وینا زه یو انقلابي پاچا یم او غواړم په هېواد کې د ژوندانه په هر اړخ کې انقلاب راولم. ده دا هم وویل چې هر هغه څوک چې د خپل وجدان په حکم له ما سره کار کولی نه شي ځان دې ګوښه کړي. عبدالرحمن لودین چې د ګمرکونو لوی سروال او د جمهوري ګوند غړی و، همدغسې وکړل.(۹۰)

د منشي علي احمد د لیکنې له مخې د جمهوري ګوند مخ په ډېرېدو پیاوړتیا پاچا په دې فکر کړ چې که هغه خپل کېدلی نه شي باید بې اغېزې کړل شي. د لویې جرګې له پای ته رسېدلو نه وروسته پاچا پرېکړه وکړه چې د وزیرانو کابینه دې د یوه صدراعظم په مشرۍ هېواد اداره کړي. ده دا هم پتیلې وه چې په دغسې نظام سره به د ده کار سپک شوی او ورته به وخت په لاس ورغلی وي چې مهمې دولتي چارې اجرا او باندنیو چارو ته خاصه توجه

وکړي؛ خو د دغه حکومت لوړ کسان به هغه څوک وي چې د جمهوري گوند مخالف او په خپلو کې سره جوړ وي؛ نو پاچا دولتي سروال سردار شیر احمد ته د حکومت د جوړلو بلنه ورکړه؛ خو هغه په دغه کار کې بریالی نه شو. هغه لا په همغه اول سر کې غوښتل چې په دغه کار کې له پاچا نه ښېنه وغواړي، بیا یې د خپلو ملگرو په سلا د وزیرانو نومونه پاچا ته وړاندې کړل چې په هغو کې غلام صدیق د باندنیو چارو د وزیر په توگه غوره شوی و.

پاچا له یو کس نه پرته نور ټول ومنل؛ خو کله چې غلام صدیق څرخي ته رجوع وشوه، هغه څرگنده کړه چې نه یوازې دی، بلکې اویا نور ملکي او نظامي افسران نه غواړي د سردار شیر احمد تر لاس لاندې کار وکړي.

غلام صدیق دغه دریځ د محمد ولي په قوت غوره کړی و. پاچا چې د شېر احمد په مقابل کې له ټینگ مخالفت (هغه هم له نظامي مخالفت) نه واورېدل، د شیر احمد تجویز یې پرېښود او محمد ولي ته یې د صدراعظمۍ بلنه ورکړه، خو هغه د روحي ستړیا او پښو درد له امله ښنه وغوښته، پاچا د هغه خدمتونه وستایل او بیا یې په یو عام دربار کې څرگنده کړه، څنگه چې هېواد د داسې سمون لپاره لا اماده نه دی، دی به په خپله چارې د پخوا په څېر د دغو وزیرانو په مرسته تر سره کوي.

عبدالعزیز د حرب وزیر، غلام صدیق د بهرنیو چارو وزیر، عبدالاحد د کورنیو چارو د وزارت کفیل، علي احمد د سوداگرۍ وزیر، عبدالهادي د شورا رئیس، شېر احمد د ټولو وزارتونو څارونکی. د مالیې، پوهنې او عدلیې وزیران به مخکیني وزیران وي(۹۱). محمد ولي د پاچا نایب ونومول شو چې دغه مقام هغه هم په خپله د پاچا په شته والي سره یوازې په نامه و، خو غبار پاچا ته په غونډه کې د عبدالرحمن لودین د وینا په نقل کې د پورته لیکنې په

مخالفت وایي چې: «ده سال است که اعلحضرت وظیفه صدارت عظمی کشور را شخصاً بدوش گرفته اند در حالیکه انقلاب متقاضی ان است که عوض اعلحضرت شخص مسئول دیگری به حیث صدراعظم افغانستان منصوب گردد.» غبار بیا وایي: *«این پیشنهاد ها پذیرفته نگردید و همرفته اداره دولت بشکل یک حکومت مطلق العنانی در امد.»*(۹۲)

منشی علی احمد د شینوارو یاغي توب د جمهوري گوند په لمسون گڼي او وایي چې [دغه حکومت] د غلام صدیق او د هغه د ملگرو په خوښه نه و. دوی ناراضه وو؛ نو پرېکړه یې وکړه چې کوم قوم باید یاغي توب ته ولمسوي. غلام صدیق د خپل پلار غلام حیدر په سبب چې د امیر عبدالرحمن په وخت کې یې په مشرقي کې کلونه کلونه خدمت کړی و، په دغو قومونو کې د ډیر نفوذ خاوند و او څنگه چې پیښه شوه، په دغه وخت کې دوه شینواري مشران په کابل کې وو. د محمد افضل او محمد علم له خوا غلام صدیق هغوی ته د غټو وعدو په ورکولو سره بېرته وطن ته واستول چې خپل قوم د پاڅون له پاره ولمسوي.

هغوی وطن ته په رسېدو سره په یوې قومي غونډې کې خپلو شینوارو ته وویل چې پرېکړه دا ده چې د دوی لوښې به د زده کړې له پاره ترکیې ته واستولې شي؛ خو دا چې دوی د هرې یوې د معافېدو په لار کې پنځه سوه روپۍ ولگوي(۹۳). خو غبار د شینوارو یاغي توب د هغو د سنگوخیلو د ځانگې او کوچیانو د یوې نښتې نتیجه بولي، وایي چې د جلال اباد اعلی حاکم د شینوارو شکایت ته غوږ ونه نیوه او شنیواري پاڅېدل.(۹۴)

د شینوارو یاغي توب د نورو قومونو د یاغي گرۍ له پاره پیلامه شوه. له هغه وروسته حکومتي ضد پېښې یو په بل پسې په چټکۍ سره وشوې او

حکومت نه شو کولی هغه بې اغېزې کړي. په خپله د شینوارو یاغي توب (۱۹۲۸، نومبر۱۴مه) مرکزي حکومت ته خطر کېدلی نه شو. مرکزي حکومت ته له دې امله خطر پېښ شو چې حکومت د خپل نظامي قوت غټه برخه د شینوراو د ځپلو له پاره واستوله او کابل یې چې د ټول هېواد د حکومت او د نظم او امنیت زړه دی، له اغېزمن دفاعي قوت نه بې برخې کړ. په دغه حالت کې د کوهدامن داړه مار حبیب الله کلکاني چې د سقاو زوی په نوم یادېده، پر دې وتوانیده چې د شینوارو له یاغي توب نه یوه میاشت وروسته (۱۹۲۸، ډسمبر۱۴مه) له خپلو داړه مارو ملګرو سره د کابل باغ بالا ته ورسېږي.

د شینوارو د یاغي توب له پیله، له افغانستان نه د پاچا تر وتلو پورې په ټول افغانستان په تېره په مشرقي، کابل، کوهدامن او د کابل –کندهار تر منځ سیمو کې دغسې وړې غټې نوې ډوله پېښې، نظامي او قومي ټکرونه شوي چې د هغو په سم او رښتیني شرح او بیان کې د قومونو، مشرانو، مذهبي ډلو او فردي کسانو او همدا ډول د حکومت د نظامي او ملکي ډلو او کسانو رښتیني څېرې لیدل کېدلی شي. سیاسي تاریخ په واقعیت کې د ټولنې د دغسې فعالو خلکو د کړو او ټولنیزو پېښو او واقعیتونو بیان دی. هغه پېښې چې بحث پرې کېږي د غبار، ادمک، منشي علي احمد او یو څه د تاریخ پوه فیض محمد په اثر کې چې سرلیک یې دی «کابل تر محاصرې لاندې» بیان شوې دي. زه دلته د دغو اثرونو له مخې چې د موضوع په هکله د لومړي لاس اثرونه دي، د کابل د نسکورېدلو لړ څه ډېر او د نورو یوازې لنډیز وړاندې کوم او بیا د پاچا امان الله په نابریالي توب او له وطن نه د هغه پر وتلو یو څه اوږد بحث کوم.

پاچا امان الله خان اول کوښښ وکړ چې شینواري په خبرو سره ارام کړي او چې خبرو ګټه ونه کړه، د الوتکو بمباري پیل شوه، په بمبارۍ سره شینواري لا راوپارېدل. پاچا بیا سردار شېر احمد د تنظیمیې رئیس په نامه له پوره

اختیارونـو سره جلال اباد تـه واسـتاوه چـې یاغیـان پـه نظامـي قـوې او قومـي ایلـه جـاري سره ایـل کـړي. پـه هماغـه وخـت کـې یـې غلام صدیـق هـم د هغـه پـه خپـل وړاندیـز جلال ابـاد تـه واسـتاوه. دی لـه جلال ابـاد نـه پـه خپلـه شـینوارو تـه ورغـی او لـه شـینوارو سره لـه دوو اونیـو خبرو کولـو نـه وروسـته د هغـوی لـه ټولـو غوښـتنو سره کابـل تـه سـتون شـو. دغـه غوښـتنې چـې ملایانـو لیکلـې وې، د پاچـا ټـول سـمونونه ردول او لـه وطـن نـه یـې د محمـود طـرزي د کورنـۍ د ټولـو غـړو ایسـتل غوښـتل.(۹۵)

د مـنشي علي احمـد پـه نظـر غلام صدیـق «... د تللـو موخـه دا وه چـې دغـه اور تـه چـې ځلیـده، پکـی ووهـي». دی دا هـم وایـي چـې غلام صدیـق د مومنـدو او خوګیانیـو د خاصیـت پـه نظـر کـې نیولـو سره هغـو تـه لـه حکومتـي پـوځ نـه د وسـلو اخیسـتلو لارې چـارې هـم وښـودلې(۹٦). فیـض محمـد لا وایـي چـې د غلام صدیـق دوه مخـي تـوب لـه املـه چـې د یاغیانـو پـه لاس یـې خپـل نیـول جعـل کـړل، خـو پـه واقعیـت کـې دی پـه خپلـه د هغـو کمـپ تـه ورغـی او ویـې هڅـول چـې پـر جلال اباد یرغـل وکـړي. بـری د حکومتـي قـوو پـه نصیـب نـه شـو، جلال آبـاد بیـا چـور شـو، حکومتـي پـوځ تالاترغـی او لـه کابـل سره تلیفـون مـزي پرېکـړل شـول. وضـع چـې پـه دغـه ډول لـه کـنترول نـه ووتلـه، سردار شـیر احمـد کابـل تـه وغوښـتل شـو او پرځـای یـې والي علي احمـد د اعلـی رئیـس او مطلـق مختـار پـه نامـه مشرقـي تـه او محمـود یـاور لـه یـوه پـوځ او ډېـرو سـپکو او درنـو وسـلو او ماشـین ګنـو سره د ډسـمبر پـه پـای کـې جګدلـک تـه واسـتول شـو.

والي علي احمـد د لوینـاب خوشـدل بارکـزي تـره زوی او د پاچـا امـان اللـه دنیایـي زوی او اوښـی و. دی پـه دې بریالـی شـو چـې یاغیـان ارام کـړي او سریلـه شـینواري د نغـدو او نـورو سـوغاتونو پـه ورکولـو سره د امیـر اطاعـت تـه وبـولي، خـو دا هاغـه وخـت و چـې پاچـا امـان اللـه واکمنـي پـرې ایښـي او کندهـار تـه تللـی و.(۹۷)

یوازې د شینوارو یاغي توب او په کابل کې د پوځ لېږوالی نه و چې حبیب الله کلکانی یې د کابل نیولو ته وهڅاوه، په بېل ډول او د بېلو موخو له پاره د محمد ولي او د شور بازار حضرت محمد صادق او نورو لمسونو، د لوړو حکومتي مامورانو تېروتنو او داسې هم په خپله د پاچا امان الله د سملاسي او بې فکره اعدامولو حکمونو هم د سقا زوی په بري کې سملاسي رول ولوباوه.

حبیب الله کلکاني اول په قلعه مراد بیک کې د محمد ولي نوکري کوله چې هغه په اصل کې د اعدام شوي مېرزا محمد حسین مستوفي ضبط شوی جایداد و. حبیب الله بیا په قطعه نمونه کې له یو نیم کال خدمت کولو نه وروسته له خپل ټوپک سره پېښور ته وتښتېده او هلته یې د سماوار یو دکان گوتې چلاوه. بیا پاړه چینار ته لاړ او هلته یې یو نیم کال د غلا په تور په بند کې تېر کړ. له بند نه په خلاصېدو سره یې د خوست په خپل سر کېدو سره له منگلو سره برخه واخیستله او یو څو هغه حکومتي عسکر یې ووژل چې په نیولو یې مامور شوی و. بیا یې په کوهدامن او کوهستان کې داړه ماری ته ملا وتړله، له غریبانو سره یې خواخوږي لرله او له شتمنو لارویو او حکومتي مامورانو سره یې پوره بې رحمي کوله.(۹۸)

غبار پېښور ته د حبیب الله ورتگ په ۱۹۲۷ کې او بېرته راتگ یې په ۱۹۲۸ کې ښیي. په هر حال په کوهدامن او کوهستان کې د ده په سروالۍ او د چاریکارو د سید حسین او د سرای خوجه ملک محسن په گډون د داړه مارو دغسې یوه ډله فعاله وه چې ټول غړي یې د ۲۴ کسانو په شاوخوا کې وو. دوی درې کاله (۱۹۲۴ – ۱۹۲۷) په غرو کې اوسېدل. د ورځې به یې داړې اچولې او د شپې به غرو ته ختل(۹۹). د پاچا د سفر پر مهال د قلعه مراد بیک شاوخوا خلکو له محمد ولي نه چې قلعه مراد بیک نه یې یو وخت د حبیب الله شفاعت وغوښته او ورته یې وویل چې هغه له داړه مارۍ نه

لاس اخیستلی او د هغه (محمد ولي) تعلقداران دېته حاضر دي چې ضمانت یې وکړي. محمد ولي په دغه وخت کې چې پاچا نایب و، له هغو سره ومنله چې هغه کولی شي د شپې په تیاره کې ورسره وګوري. هغه همدغسې وکړل. نور نو د منشي علي احمد په ژبه:

«محمد ولي حبیب الله ته وویل چې که دی حتی هغه وبښي هم امان الله به یې ژوندی پرې نه ږدي. محمد ولي وعده ورکړه چې ورسره به مرسته وکړي، خو چې هغه، هغه څه وکړي چې هغه یې ورته وایي. حبیب الله هوکه وکړه او له هغه وروسته یې په قلعه مراد بیک کې له محمد ولي سره په پټه لیدل او هم وسلې او هم پیسې یې تر نه تر لاسه کولې».(۱۰۰)

خو غبار د هزاره بهسودو د میر غلام حسن له خولې نه وایي چې دا والي علي احمد و چې حبیب الله او سید حسین یې د راتلونکو عملیاتو له پاره هغه وخت هڅولي وو چې دی کوهدامن ته د تحقیق کولو له پاره تللی و(۱۰۱). په هر حال محمد ولي، غلام صدیق، والي علي احمد او د دوی په شان نور حکومتي لوړ کسان به وي چې د هغو په هکله د امان الله لور هندیه وایي چې ((*چیزیکه بسیار غم بزرگ بود، این بود که کسانیکه میگفتند دوست هستیم ... انها دوست نبودند*)).

په هر حال، حبیب الله او نور داړه ماران په داړه مارۍ کې تر دې حده پر مخ ولاړل چې د چاریکارو حاکم غلام غوث او یو علاقه دار یې هم ووژل. حکومت د سورو او پلیو یو پوځ له توپونو سره د هغوی د نیولو له پاره واستاوه، خو پوځ په خپل مقصد ونه رسېد. حکومت بیا احمد علي لودي چې پخوا د کوهدامن حاکم او دغه وخت کابل ښاروال و، کاپیسا او پروان ته د تنظیمي رئیس په توګه واستاوه. هغه هغسې چې له شینوارو سره لومړی د

خبرو لار نیولې وه، له هغو سره هم د خبرو لار ونیوله. احمد علي له جبل السراج نه حبیب الله او سید حسین ته (ملک محسن له یو څو نورو ملگرو سره په کابل کې بندي و) په همدغې روحیې سره پیغام واستاوه. «هغو ته یې د شخصي خوندي توب ضمانتونه ورکړل او په قرآن مجید باندې یې هغه په لوړې کولو سره تائید کړ، دواړو ته یې د نایب سالارۍ وعدې ورکړې او هر یوه ته یې درې زره نغدې روپۍ او له کارتوسو سره اووه واړه ټوپکونه هر یوه ته چې له دوی سره یې لوټماري کوله، وبښل.(۱۰۳)

د پاچا روایت له دې نه یو څه توپیر لري، هغه وایي چې:

> *«ما علي احمد ته حکم ورکړ چې دغه دوه کسان خپل ځای ته وبولي او معلومه کړي چې دوی په خپل لوظ کې رښتیني دي یا نه دي. دغو دوو[حبیب الله او سید حسین] له خپلو پنځوسو داړه مارو ملگرو سره [د احمد علي په مخ کې] په اخلاص سره لوړه وکړه چې له پخوانیو جنایتونو نه یې لاس اخیستی او غوښتل یې چې وسلې ورته ورکړلې شي او ضبط شوي جایدادونه یې ورته بېرته ورکړل شي. احمد علي جان ماته وویل چې دوی په خپلې توبې کې رښتیني دي. ما دوی ته ... یو نیم سل ټوپکونه ورکړل او څنگه چې د دوی جایدادونه د حکومت له خوا خرڅ شوي وو، د هغه پر ځای مو دېرش زره روپۍ ورکړلې. دوی له دغو وسلو او پیسو نه په کار اخیستلو سره پر کابل حمله وکړه. دغه خلک د غولولو له پاره له قرآن مجید نه یوازې د یوې وسیلې په توگه کار اخلي او زه پر دې پوره باور لرم چې زموږ سپېڅلی کتاب به له دوی نه بدل واخلي».(۱۰۴)*

پاچا دا هم وایي چې حبیب الله او سید حسین د شینوارو د باغي توب په اوریدلو سره علي احمد ته د خدمت کولو له پاره تللي وو، په دې شرط

چې دوی وبښل شي. په هر حال دوی تر بښل کېدو وروسته د کابل تګ ته تیاری وښود. خو حبیب الله له پاچا نه په اندیښنې کې و او شاید د محمد ولي خبرې یې په زړه کې وې؛ نو چېرته د کابل په لار کې له کوم تیلیفون نه د تنظیمې رئیس علي احمد په نامه له پاچا سره وغږېد چې د ځان په اړه د هغه په نیت پوه شي. په تلیفون کې یې ورته وویل چې ما د سقاو له زوی سره موافقه کړې او هغه مې په لاس کې دی. څه غواړې چې ورسره یې وکړم؟ پاچا ورته کړه چې ویې وژنه. حبیب الله بیا پاچا وپوښته چې ما خو له هغه سره د خوندي توب ژمنه کړې، څنګ یې وژلی شم؟ له پاچا نه یې بیا واورېدل چې رښتیا، هغه له تا سره موافقه کړې، نه له ما سره، ژوندی یې پرې نه ږدې. حبیب الله بیا پاچا ته ځان وښوده سپکې سپورې یې ورته وویلې او لوړه یې وکړه چې زر به پر کابل یرغل وکړي او د امیر کار به کوي.(۱۰۵)

له هغه وروسته حبیب الله او سید حسین له خپلو داړه مارو ملګرو سره جبل السراج تر محاصرې لاندې ونیو. احمد علي دغه ښارګوټی د اتلسو ورځو محاصرې نه وروسته د خپل خوندي توب په مقابل کې د دسمبر په ۱۲مه ورتسلیم کړ. دوی دغو داړه مارو ته د دغه ښارګوټي ټولې حکومتي پیسې له اتلسو ماشین ګنو او یو نامعلوم شمېر درنو وسلو او یو څه ټوپکو سره ورتسلیم کړې او په خپله بېرته کابل ته لاړل.(۱۰۶)

داړه ماران په دې ډول د ډېرو پیسو او وسلو خاوندان شول، نیت یې وکړ چې پر کابل یرغل وکړي او ایله جاري یې په دغه پلمه چې غواړي د یاغي شینوارو په مقابل کې د حکومت په پلویتوب وجنګېږي، ټولوله. دوی لا د مراد بیګ کلي ته رسېدلي نه وو چې د کابل ځینو نفوذ ناکو حکومتي او ښاري

مخورو چې نومونه به يې زر واخلم، دوی نه يوازې پر کابل باندې يرغل کولو ته وهڅول، بلکې د يرغل ډېر ښه وخت يې هم ور وښود.

د جمعې په ورځ د ۱۹۲۸ د ډسمبر په ۱۴مه د دوو زرو مېړو په شاوخوا کې چې دوه سوو يې ټوپکونه او نورو يې سوټي او تبرونه لرل، خرس خانې(خېرخانې) ته نارسېدلي د مراد بېگ په کلي ننوتل. دلته داړه ماران په دې فکر شول چې په جنګ کې د دوی وژل کېدل به بابېزه وي، خو دا چې د شريعت له مخې امير ولري، نو دوی د جمعې په ورځ د ډسمبر په ۱۴مه حبيب الله له يوې خطبې نه وروسته امير وټاکه او د ماسپښين د دريو بجو په شاواخوا کې باغ بالا او د برتانيې سفارت ته ورسېدل. باغ بالا يې ونيو او برتانوي سفارت ته يې ډاډ ورکړ چې دوی به د ملت د مېلمنو په شان په امن کې وي.(۱۰۷)

غبار وايي چې حبيب الله د کلکانو د ملا ويس په کلي کې د «د افغانستان د پاچا» په نوم وپېژندل شو(۱۰۸). نور نو د فيض محمد په ژبه:

> *د خاينو وزيرانو او د کابل نفوذمنو لکه د شور بازار حضرت[گل اغا مجددي]، سردار محمد عثمان خان، ولي محمد[د پاچا نايب] او د نورو په دستور چې دمخه يې حبيب الله ته پر کابل د يرغل کولو ښه وخت ښودلی او خپل ملاتړ ورورواندې کړی و، ياغيان د ارواښاد صدراعظم عبدالقدوس خان په کور ننوتل... دا وخت په دغه کور کې د حربيې مدرسه د اسماعيل خاکبيگ او نورو ترکي افسرانو تر ځارنې لاندې ځای پر ځای وه. داسې هم ياغيانو وکولی شول د شهرارا په برج ورننوزي چې هلته د حبيبي ښوونځی د شوکت بيگ ترکي په سروالۍ ځای پر ځای و.*

د محمد اکبر خان یو زوی چې د میر بچه په نوم یادېده، د یوې وړې قطعې په قوماندانۍ سخت مقاومت وکړ او دغه سیمه یې د ده افغانان د اوبو تر زیرمه تون پورې وساتله. داسې هم یو ټولگی افسرانو چې د حبیبیې ښوونځي په سهیل ختیځ کې د امیر شېرعلي خان په پارک کې پراته وو، د یاغیانو مخه ونیوله او پرې یې نه ښودل چې زاړه ښار ته ورننوځي. سره له دې هم ټول ښاریان د توپونو او ټوپکونو په ډزو سره سخت وېرېدلي وو، خو د پاچا شخصي ساتونکو سورو او یو څو نورو عسکرو رښتیني جنگ ته ملا وتړله. نور پوځ د یاغي توب په حال کې و، ځکه چې د دوی افسرانو د دوی جیرې خپلولې. دوی د دغه مشکل پړه پر خپلو افسرانو اچوله، نه پر یاغیانو او چې د ډزو قومنده ورکړل شوه، ډزې یې د هوا پر لور کولې.

اوس نو شور و زوږ او گډوډي په ټول ښار کې خپره وه. امیر چې د خپلو مامورانو له خیانته خبر شو، په غوسه شو او امر یې ورکړ چې د کابل په خلکو او پر هغو قومي خلکو دې وسلې وویشلې شي چې ښار ته راغلي او لا جلال اباد ته له شینوارو سره د جنگ له پاره تللي نه وو.

خو د ښار د چاردهي په خلکو او پر ډېرو قومي ډلو د پنځوسو زرو ټوپکو او بیخي ډېرو کارتوسو وېشلو اغېز ونه کړ، علت یې دا و چې د پاچا د فاسدو وزیرانو او مامورانو په مقابل کې کرکه عمومي وه. بده یې لا دا وه چې ځینو وزیرو، منگلو او احمدزیو چې د شینوارو پر ضد جنگ ته راغلي وو، د کابل په اسه مایي غره باندې موقع ونیوله او د امیر پر پوځ یې ډزې پیل کړې.

غلام غوث[میر غوث الدین] د ملک جهانداد احمدزي زوی... له درې سوو ټوپکو سره ښار پرېښود، خوست ته ستون شو، خپل خلک یې وسله وال

کړل او د حکومت پر ضد جګ شول. نورو قومونو هم همدغسې وکړل، ځکه چې د ټوپکو په وېشلو باندې کنټرول نه و.

امیر چې په دې پوه شو چې د چاردهي خلکو چې د هغه وروستۍ هیله او ملاتړ وو، هغه ته شا وګرځوله، په وېره کې شو. څلور ورځې وروسته له هغه چې حبیب الله او سید حسین په کابل باندې دانګلي وو، هغه خپله مور، ښځه، خور او واړه ماشومان له ډېرې خزانې سره کندهار ته واستول.

نښتې دولس ورځې او یوولس شپې په پرله پسې ډول روانې وې. کومې وسلې چې په کلوله پشته او باغ بالا کې زېرمه شوې وې، د کوهدامنیو، کوهستانیو او نورو یاغیانو لاس ته ورغلې. د دغو وسلو ډېره برخه چې د امیر عبدالرحمن خان له وخت نه را په دې خوا زېرمه شوې وې، په دې موخه چې د باندنیو یرغل کوونکو په مقابل کې استعمال شي، د تل له پاره له لاسه ووتلې.

حبیب الله د جنګ په حال کې د هوایي بم له امله پر اوږه ټپي شو او هغه سمدلاسه کوهدامن ته په شا شو.(۱۰۹)

خو د غبار په وینا «بچه سقاو در زیر اتش توپهای دولت در ان طرف تپه شیرپور به ضربت چره شرپنل زخم برداشت و به جای نامعلومی برده شد و به سرعت مداوا شد.(۱۱۰)

د حبیب الله په پرشا کېدلو سره نښتې سپکې شوې، خو په ټپه ونه دربېدلې. پاچا امان الله ته موقع په لاس ورغله چې یاغیان خواره او بې اغېزې کړي. د فیض محمد په وینا حکومتي عسکرو د حبیب الله په هستوګنځي، مراد بیک کلي ډزې کولې او بمونه یې پرې غورځول، خو اثر یې نه کاوه. داسې هم د پاچا هغه فرمان بې اغېزې شو چې د حبیب الله په سر یې د څلوېښتو

زرو روپيو انعام ايښى و. نښتې تر يکشنبې د جنوري تر ديارلسمې پورې روانې وې. امان الله له منظم پوځ، قومي واحدونو او د کابل او چاردهي خلکو نه وېرېده چې له حکومت نه خپه وو.

د هغه له پاره دا هم ناراموونکې وه چې په زرگونو ټوپک او توپونه وېشل شوي وو. بې له دې چې اثر وکړي او پيلوټانو نه شو کولی چې د دښمن پر مهمو ځايونو غوځوونکي وارونه وکړي؛ نو امير اوس پر خپل قابليت چې بريالی شي، عقيده له لاسه ورکړې وه او په دې ډول يې د حبيب الله د بريالیتوب له پاره ډگر برابر کړ.(۱۱۱)

پاچا امان الله د دوشنبې په ورځ د جنوري په ۱۴ مه کال ۱۹۲۹ له پاچايۍ نه لاس واخيست او هغه يې خپل مشر ورور، عنايت الله ته وسپارله او په خپله د سهار په نهو بجو له پنځو موټرو سره د کندهار په لور روان شو. له محمود طرزي، غلام صديق څرخي، د دربار وزير محمد يعقوب، د کورنيو چارو وزارت مرستيال عبدالاحد او شپږو شخصي ساتونکو سره يوځای، زر هم له ځان سر يووړل چې ټول ارزښت يې لس ميليون روپۍ کېده.

پاچا عنايت الله د ورځې په يوه بجه په داسې حال کې چې د خېرخانې په کوتل کې لانښتې روانې وې، د کابل ځينې مخور، پوځي استازي او قومي کسان د دلکشاه په ماڼۍ کې د بيعت منلو له پاره وبلل. هغو ته د پاچا امان الله د گوښه کېدو فرمان ولوستل شو او نوي پاچا ته د هغو د بيعت لوړې پر ځای شوې. نور د فيض په ژبه:

> *عنايت الله هغه بې وجدانه، رذيل د شوربازار حضرت گل اغا مجددي، محمد عثمان او دوه يا نور د دروغو ملايان چې په خپله د ياغي توب محرکان وو، وغوښتل چې له هغو عمري غلو او شريرو*

جانیانو حبیب الله او سید حسین سره وګوري. داسې یې هم د هغو په لاس هغوی ته یوه لیکنه واستوله. په دغه مقصد چې اوس نو امان الله چې تاسې کافر ګڼئ، ګوښه شوی او پر ځای د کابل د خلکو له خوا زه پاچا شوی یم چې تاسې هم ما «رښتینی مسلمان» ګڼئ، نو د جنګ له پاره ټول دلیلونه له منځه وړل شوي دي. که تاسې په رښتیا د رښتین توب له پاره جنګېدلي یئ، نه د مسلمانانو تر منځ د دښمنۍ لپاره؛ نو بیا لازمه ده چې بې اتفاقي پرېږدئ او د افغان امیر صلاحیت وپېژنئ.(۱۱۲)

هئیات په لار کې د امان الله د ګوښه کېدو او د عنایت الله له پاچا کېدلو نه هغه نظامي واحدونه او قومي خلک خبر کړل چې په ستراتیجیکي ځایونو کې ځای پر ځای وو. دوی له عسکرو نه وغوښتل چې جنګ بس کړي، په دې یې خبر کړل چې دوی حبیب الله او سید حسین سره د خبرو کولو له پاره روان دي. د دوی په سپارښتنې ډېرو عسکرو خپل ځایونه پرېښودل او د ښار په لور روان شول. یوازې لږ شمېر پر ځای پاتې شول چې د وضعې په رښتیني حال ځان خبر کړي.

هئیات حبیب الله او سید حسین ته په رسېدلو سره د نوي پاچا پیغام ور ورساوه، خو هغوی د پاچا د پیغام او د خپل رسمي مقصد پر خلاف په خپله حبیب الله د پاچا کېدلو له پاره وهڅاوه او ورته یې وویل چې دی د پاچایۍ مستحق دی، نه عنایت الله. په دغه عجب دلیل چې «د دغه حقیقت په نظر کې نیولو سره چې حبیب الله د رجب په لومړۍ [۱۹۲۸، جنوري، ۱۴] سره سمون کوي، نو ته، نه عنایت الله د تخت رښتینی مستحق کېږي. که عنایت الله تاته بیعت نه کوي، د هغه کړه به د شریعت له مخې ناروا وي.(۱۱۳)

حبیب الله او سید حسین د هیئت د دغسې نظر په اورېدلو سره سم له لاسه د ښار په لور وخوځېدل. په لار کې یې هغه وسلې چې دمخه یې پرې ایښې وې، ټولې کړې. په دې ډول اته ویشت وسله وال مېړونه په شکېدلو جامو کې له تش لاسو کوهدامنیانو سره له ده افغانان نه په ښار ننوتل. د چاریار نارې سورې یې پورته کړې او هوایي ډزې یې وکړې. د ښار خلک لا دمخه د امان الله پر ضد متمایل شوي وو، دوی له هغو ډېرو وسلو نه کار وانه خیست چې هغو ته ورکړلې شوې وې، نو د حبیب الله ملګرو او سید حسین ښار په قبضه کې ونیوه، حبیب الله د عنایت الله له هیئت سره چې اوس د هغه ډېر عزتمن مېلمانه وو، د باغ بالا قصر ته وختل. سید حسین چې ښار ارام وموند هم له هغو سره یو ځای شو. عنایت الله د خپلې پاچایۍ په اوله ورځ خپل ځان او خپل وزیران په ارګ کې ایسار وموندل. د سه شنبې په ورځ د جنورۍ په پېنځلسمه د چاردهي او د کابل ډېر ښاریان د شاه زي حیات الله او محمد کبیر او نورو سردارانو په ګډون چې یوه ورځ دمخه یې عنایت الله ته د بیعت لوړه کړې وه، له سوغاتونو سره په باغ بالا کې د حبیب الله سلام ته لاړل او وروسته له هغه چې هغه یې له خپل رښتین توب نه ډاډه کړ او د واکمنېدو مبارکي یې ورته وویله، کورونو ته ستانه شول.

په دې ډول په ښار کې، په یوه وخت کې دوه پاچایان ځای پر ځای وو. یو نالوستی داړه مار او بل بې زړه او ناوړه سردار. یو هم د واکمنۍ وړ نه و او دا پرله پسې ناکرارۍ وې چې دوی یې را دمخه کړي وو، خو داړه مار په یرغلیز او سردار د ځان ساتنې په حال کې و. وروستی هغه وخت پوره بې زړه شو چې د شور بازار حضرت، سردار محمد عثمان او نور خاینو وزیرانو او د هغوی غوړه مالو ملګرو هغه د حبیب الله په اړه له خپلو نظریو نه خبر کړ. دوی

په دغه کار سره هغه وویراوه او د تخت له دفاع نه یې د هغه اراده ولړزوله، البته که لرله یې.

د چارشنبې په ورځ د جنورۍ په ۱۶ مه په داسې حال کې چې د کوهدامنیو او امان الله د پلویانو ترمېنځ نښتې لا هم روانې وې او اتیا بهسودي هزاره گانو د قلعه بلند او کلوله پشته له وسله تون نه دفاع کوله، د ښار ځینو لویانو لکه د شورا سروال شیر احمد، د پوهنې وزیر فیض محمد، د سوداگرۍ پخوانی وزیر عبدالهادي، د مالیاتو وزیر میر هاشم، د امیرعبدالرحمن زامنو (سردار امین الله او سردار محمد عمر) او د وزارتونو یو شمېر مرستیالانو او د دولتي څانگو سروالانو د حبیب الله تابعیت ومانه. په هماغه ورځ د ښار قزلباش باغ بالا ته لاړل او حبیب الله ته یې بیعت وکړ.

نښتې غلې شوې، د شور بازار حضرت سردار محمد عثمان او یو شو وزیرانو کوښښ وکړ چې عنایت الله وهڅوي چې واکمني پرېږدي او ارگ خوشې کړي. عنایت الله موافقه وکړه. په هماغه ورځ حبیب الله د شور بازار حضرت له یو فرمان سره عنایت الله ته واستاوه چې هغه، د هغه د خوندي توب ضمانت کوي. عنایت الله د پنجشنبې په ورځ د ۱۹۲۹ کال د جنورۍ په ۱۷ مه له درېیو ورځو تش په نامه پاچایي نه وروسته حبیب الله ته په دغو لفظونو سره له واکمنۍ نه تېر شو.

زما ورور حبیب الله، ټولو ته څرگنده ده چې زه نه غواړم پاچا اوسم. د پلار له مړینې نه وروسته مې هیڅکله د تخت د گټلو له پاره هڅه نه ده کړې. زه اړ شوم چې هغه یوازې د لویانو په ټینگار ومنم چې هغوی په تخت باندې زما کښېناستل د خلکو د شتمنۍ او د اسلام له پیاوړي توب سره تړلی وگاڼه؛ خو اوس چې زه وینم د مسلمانانو وینې تویېږي، پرېکړه مې وکړه چې د

افغـان امـارت لـه پـاره لـه خپلـې دعـوا نـه تېـر شـم او د نـورو صـاف زړو مسـلمانانو پـه شـان تاسـو تـه خپـل بیعـت درکـړم. نـن ورځ پـه ارگ کـې لـه مـا سره لانـدې مسـلمانانو ژمنـه کـړې ده. پـه دغـې لیکنـې کـې د شـلو حکومتـي کسـانو نومونـه دي چـې پـه هغـو کـې د محمـد ولي او عبدالعزيـز نومونـه هـم شـته. عنایـت اللـه د لیـک پـه دوام حبیـب اللـه تـه خپـل بیعـت پـه لانـدې شرطونـو سره ورکـوي:

لومـړۍ دا چــې ماتــه، زمــا کورنــۍ تــه او زمــا پراخــې شــوې کورنــۍ تــه او د پورتــه نومــوړو کســانو او د ارگ ټولــو افسرانــو او عســکرو تــه دې حــتماً د خونــدي تــوب ضمانــت وي.

دوهمـه دا چـې زه او زمـا کورنـۍ یـا کندهـار یـا بهـر تـه تلونکـي یـو. غـواړم کندهـار تـه د تـگ لـه پـاره بایـد یـوه الوتکـه زمـا پـه خدمـت کـې وي.

درېیمـه دا چـې زه غـواړم محمـد ولي خـان، عبدالعزيـز خـان او احمـد علي خـان تـه اجـازه وي، کـه غـواړي لـه خپلـو کورنیـو سره د بانـدې ولاړ شي.

څلورمـه دا چـې لـه نـن نـه د یـوې میاشـتې پـه بهیـر کـې هـر هغـه لـوړ رتبـه مامـور تـه اجـازه وي کـه غـواړي لـه خپلـو کورنیـو سره د بانـدې ولاړ شي.

پنځمه دا، تر هغو چې زما له پاره الوتکه راځي، زه په ارگ کې اوسم.(۱۱۴)

د جنـورۍ پـه اتلسـمه د جمعـې پـه ورځ د حبیـب اللـه پـه غوښـتنه دوه برتانـوي الوتکـې د کابـل پـه هوایـي ډگـر کـې ښـکته شـوې. پـه هغـو کـې د درېیـو ورځـو پاچـا، د هغـه کورنـۍ، دوه خپلـوان یـې، د حـرب لـه پخـواني وزيـر عبدالعزيـز او احمـد علي خـان سره د پېښـور پـه لـور ولاړل. دوی بیـا لـه هغـه ځایـه پـه ریـل کـې چمـن او لـه چمـن نـه پـه موټـرو کـې پـه کندهـار کـې لـه امـان اللـه سره یـو ځـای شـول.

په دې ډول د ضیايي کورنۍ چې نیمه پېړۍ د مخه د امیر عبدالرحمن په کوښښ سره واکمنۍ ته رسېدلې وه، له واک نه ولوېده او واکمني په معاصر افغانستان کې یو کوهدامني داړه مار ته په لاس ورغله چې ځان یې امیر حبیب الله د دین خادم په نامه یاد کړ. محمد ولي په کابل کې پاتې شو.

امان الله په کندهار کې د سردار عنایت الله په رسېدلو سره بېرته په غورځنګ شو، په دغه نیت چې له لاسه تللې واکمني بېرته خپله کړي، لکه چې امیر شیرعلي له هغه وخت نه شپېته کاله د مخه له همدغه ښار نه په کابل کې له لاسه تللې پاچایي بېرته ګټلې وه؛ خو امان الله د امیر شیرعلي پر خلاف په خپلو کوښښونو کې بریالی نه شو. دلته زه د منشي علي احمد د لیکنې له مخې چې هغه د پاچا منشي په توګه تر غزني پورې د امان الله مارش په دقیق او اوږد ډول لیکلی، د دغه مارش لنډیز وړاندې کوم.

امان الله په کندهار کې په یوې سترې غونډې کې بیا د پاچا په توګه وپېژندل شو؛ خو هلته یې نوی حکومت جوړ کړ او هرې خوا ته یې فرمانونه واستول او خلک یې د حبیب الله پرځولو ته وبلل. د حرب وزیر عبدالعزیز او عبدالاحد مایار په کوښښونو سره امان الله وکولی شول د مارچ په میاشت کې له لرو ډېر څلور زره قومي خلکو او پينځه سوه منظم پوځ سره د کابل په نیت روان شي. د دغه مارش په مقابل کې په قلات او مقر کې د سقاویانو له خوا مقاومت شو. په مقر کې حتی د محمد اکرم په نامه یوه محمدزي غونډ مشر هم د سقاو زوی په پلوۍ نابریالی مقاومت وکړ.

له دې سره سره مارش تر غزني پورې بې له غټ مقاومته ورسېد. په مقر کې جاغوري هزارګان او وروسته د بهسودو، مالستان، جاغوري او نورو ځایونو نه څه باندې شپږ زره هزاره مېړونه د ملاتړ په توګه د پاچا امان الله کمپ ته

ورسېدل، خو د دوی راتګ د غلزیو خېلونه لکه اندړ، سلیمان خېل او ترکي لا وپارول او د غزني سقاوي حاکم محمد کریم په دغو قومونو کې د ګرځېدلو په وخت کې دغسې تبلیغ کاوه چې که امان الله په رښتیا کافر نه وای، هزاره ګان به یې چې د دوی پخواني دښمنان دي، نه وای غوښتي او د دوی شته والی یوازې دغه مانا لري چې هغه د غیر افغانانو له خوا د افغانانو خپل دي. د دغې ډنډورې اغېزه سملاسي وه. په داسې حال کې چې د مخه یوازې شل په سلو کې د امان الله مخالف وو، اوس یې ټول مخالف شول.(۱۱۵)

په داسې حال کې چې د سقاوي پوځ سپاه سالار پردل خان دننه د غزني په ښار کې وو، امان الله په ښار باندې د یرغل حکم وکړ او هزاره ګان یې شاته د ساتنې له پاره وګمارل. وروسته دوی هم د پاچا امان الله په حکم په ښار یرغل یووړ. له مقابلې خوا سلیمان خېلو، اندړو، تره کو، دوتنیو او تاجکانو په غزني کې د پاچا په پوځ حملې پیل کړې. د ښتو په پیل کې بری د پاچا د پوځ په ګټه و، خو ښتې پسې اوږدې شوې او یو شمېر کندهاري او هراتي عسکر وتښتېدل او هزاره مېړونو اغېزمن کار ونه کړای شو.

د پاچا پیسې او وسلې هم مخ په خلاصېدو وې او عسکرو ته خواړه رسول او تنخوا ورکول هم سخت شوي وو. په دغو ټولو سربېره د غزني د شاوخوا له زېړو سیمو سره د پوځ نااشنایي ګرانه تمامېده. د دوی ټولو نتیجه دا شوه چې پاچا امان الله معنویات بایلي. امان الله هم عصبي او په وېره کې شو. خپل دوه مشاورین محمد یعقوب (د دربار وزیر) او محمد حسن جان (د پاچا اوښی) یې وغوښتل او له هغوی سره په پټه جرګه شو. هغه ته د هغو مصلحت دا و چې له غزني نه په منظم ډول په شا شي او افغانستان پرېږدي. دوی د خپل مصلحت په ملاتړ وویل چې ټول افغان ملت په ښکاره ډول د هغه پر ضد دی.

دوی د شپې له خوا د کندهاريو او هراتيو تښتېدلو ته اشاره وکړه او دليل يې راوړ، څنګه چې دغو ناپوهو احمقانو د ستاسې اعلحضرت د لسو کالونو خدمت درناوی ونه کړ، تاسې بايد افغانستان پرېږدئ او که تاسې اعلحضرت (بيا) پاچا شئ، څه ګټه به وکړي، ځکه چې د افغانستان وضع پوره ګډه وډه ده او شتمني يې هم ضايع شوې ده.

له هغه وروسته پاچا کندهاري خانان، بيرغ لرونکي او عبدالاحد خان سره جرګه کړل او د تللو تجويز يې ور وړاندې کړ. د کندهاريو معنويات دومره ضعيف شوي وو چې هغو ټولو رضايت وښود. عبدالاحد خان مخالفت وکړ او يې ويل چې وردګو له سقاويانو نه ډېر مهمات تر لاسه کړي. هغه وړانديز وکړ چې څه وخت چې پوځ په وردګو کې وي د هغوی ټول لګښت به ورکړي او د وردګو له لارې دې په کابل باندې يرغل وشي. عبدالاحد هغه يوازينی کس و چې د پاچا له وتلو سره يې موافقه نه لرله او د هغه پلان ونه منل شو.(۱۱٦)

پاچا امان الله بيا پوځ ته مخ په کندهار د مارش امر وکړ. کندهار ته د امان الله په رسېدلو سره سقاويان مقر ته ورسېدل او هرات هم د حبيب الله له پاره د عبد الرحيم کوهستاني له خوا ونيول شو. امان الله د مۍ په مياشت کې له کندهار نه د چمن په لار هندوستان او له هغه ځايه د ايټاليې مرکز روم ته لاړ او هلته يې پاتې عمر تېر کړ. په ۱۹٦۱ کال کې د اويا کلونو په منګ مړ شو او مړی يې د هغه د وصيت له مخې افغانستان ته راوړل شو او په جلال اباد کې د خپل پلار د قبر تر څنګ خاورو ته وسپارل شو.

اوس د دې وخت را رسېدلی چې پر پاچا امان الله او د هغه پر واکمنۍ بحث وکړم او ليکنه پای ته ورسوم.

پایلیک

په معاصر افغانستان کې پاچا امان الله یوازینی واکمن دی چې د عمومو په فشار سره له وطن نه د تل له پاره ووت، ټول سمونونه یې په ټپه ودرول شول، اساسي قانون یې لغوه شو، ټول دولتي نظام یې نسکور شو او د ناکرارۍ یوه نوې دوره پیل شوه. ټولنه په دغو ټولو پېښو سره په ژور ډول زیانمنه شوه او افغانستان د تمدن له کاروان نه کلونه کلونه وروسته ولوېد. دا په واقع کې یوه ملي غمېزه وه. پوښتنه دا ده چې ولې دغسې وشول او کومو کسانو او ډلو د دغې پېښې په واقعي کولو کې لاس لاره؟

داسې ویل به ساده ګي وي او لکه څنګه چې کله کله اورېدل کېږي چې دا ټول په خپله د امان الله له امله وو، که داسې وای د هغه په وتلو سره به ارامي راغلې او نور ژوند به یقیني شوی وای او سمونونه به یې په راتلونکي کې له سره نیول شوي نه وای.

په دې کې شک نه شته چې د پاچا ځیني سمونونه بې ځایه وو؛ خو ډېر یې په تېره د پوهنې او صناعتي کولو سمونونه، بنسټیز او ضروري وو. دومره وو چې ټول یې په ګړندۍ توګه او په زور او ځینې یې لا په ننداره ییز ډول پلي کېدل. په اصل کې ټولو سمونونو لږ یا ډېر د ټولنې نفوذناکې ډلې اغېزمنولې، لکه ملکي ماموران، نظامي افسران، قومي مشران، ملایان، قاضیان، روحاني پیران او محمدزي سرداران.

دا ټول په عمومي ډول له دې امله چې د سمونونو په پلي کولو او په دولتي لګښت سره د پوهنې او روغتیایي اسانتیاوو د برابرولو، د دفتري ادارو د زیاتولو، د سفارتونو د چلولو، د نویو ماموراتو او د باندنیو متخصصانو د استخدام، د نویو ودانیو د جوړلو او نظامي وسلو د پېرودلو له امله حکومتي لګښتونه دومره ډېر

شوي وو چې په دولتي عايداتو سره نه پوره کېدل. د خوست بلوا هم اقتصاد او هم د حکومت مالي توان ته سخته صدمه ورسوله. انګريزانو هغه پيسې هم درولې وې چې افغانستان ته يې په اصل کې د هند د ساتنې په مقصد له ۱۸۸۳ څخه وروسته ورکولې.

په دغه حال کې پاچا امان الله دې ته اړ شو چې د ځمکو ماليات څو وارې ډېر کړي، د ډلو او کسانو عنعنوي مادي امتيازونه کټ کړي او افسران وهڅوي چې له خپلو څو مياشتو معاش نه حکومت ته د بسپنې ورکولو په نامه تېر شي. دا ټول په دغسې حال کې چې د ملکي مامورانو او نظامي افسرانو معاشونو په اصل کې د هغو د کورنيو لګښتونه پوره کولی نه شول؛ نو نظامي افسرانو د عسکرو له جېرې، معاش او د ملکي مامورانو له دولتي پرو او خلکو نه ناوړه ګټې تر لاسه کولې؛ خو په هغه وخت کې د ټولو ليکنو له مخې له هغو نه نارضايت عام و؛ نو دا به بې ځايه نه وي چې په دغو دليلونو او داسې هم په ځينو پاروونکو سمونونو سره د پوهنې له منسوبانو او له ويښو ښځو نه پرته د ټولنې نفوذمنې ډلې او هم ملکي او نظامي افسران لږ و ډېر ټول په بالقوه ډول ناراضه وو.

البته په دوی کې هغوی په تېره مشروطه غوښتونکي چې په حکومتي چارو نوي ګمارل شوي وو او هغو چې له خپلو رسمي مقامونو نه يې ناوړې ګټې کولې، له موجودې وضع څخه راضي وو؛ خو په هغې ازادې فضا کې چې پاچا امان الله واقعي کړې وه، د شکايت غږونه لوړ او عام وو.

په افغانستان کې چې هر وخت له اوږدې خپه کوونکې دورې نه وروسته ازداي واقعي شوې، شکايتونه عام شوي او حتی بې مسئوليته غږونه پورته شوي دي، خو نارضايت که عام هم وي، د دولتي نظام دنسکورېدلو سبب کېدلی

نـه شي، دومـره چـې د هغـه چلوونکـي پـه تېـره د سر چلوونکـي يـې پـه ترکيـب کـې سره همغـاړي، پـه موخـه کـې سره يـو موټـي او پـه هـوډ کـې ټينـګ او پـر نيـاو ولاړ وي. د پاچـا امـان اللـه د نظـام د سرچلوونکـي دغسـې نـه وو او نظامـي قـوه يـې هـم وړه وه.

داړه مـارو چـې کابـل تـر فشـار لانـدې ونيـوه او پاچـا امـان الله چـې کابـل پرېښـود، اصلي علـت يـې دا و چـې نظامـي پـوځ لـه کابـل نـه اغېزمنـه دفـاع ونکـړه، يـا يـې دفـاع کولـی نـه شـوه.

لکـه چـې د مخـه مـې ويلي، پاچـا امـان اللـه د پـوره خپلواکـۍ تـر ګټلـو وروسـته خپـل پـوځ د پلار او نيکـه لـه پوځونـو نـه ډېـر کـم کـړی و، پـه دغـه خـام فکـر چـې افغانسـتان تـه لـه بانـدې نـه خطـر متوجـه نـه دی او اوس د قلـم وخـت دی، نـه د تـورې. دا چـې د افغانسـتان پـوځ د ده پـه وخـت کـې د لومـړي ځـل لـه پـاره د ۱۱ جنګـي الوتکـو پـه لرلـو سره د فضايـي قـوې خاونـد شـوی و، شـايد د هغـه پـه دغـه فکـر بانـدې هـم اغېـزه لرلـې وي. پـه هغـو سربېـره حتـی دغـه کـم شـوی پـوځ هـم د محمـد ولي پـه لاس هغـه وخـت چـې د حـرب وزيـر و او وروسـته د شـينوارو پـه ياغـي تـوب سره، نـور هـم خـراب شـو. د محمـد ولي د رول پـه هکلـه چـې د جمهـوري غوښـتونکو د ډلـې د مشر پـه توګـه يـې ځـان تـه خاصـه اجنـډا لرلـه، مـنشي علي احمـد ليکـي چـې:

د حـرب پـه وزارت کـې د محمـد ولي د ښـي لاس سـړی (د هغـه مرسـتيال) حبيـب اللـه و. محمـد ولي پـه هغـه پـوره ډاډه و. ورو ورو (د حـرب د پخواني وزيـر محمـد نـادر) ټـول اعتبـاري کسـان پـر هغـو کسـانو بـدل شـول چـې دوی غـوره کـړي وو.

د پـوځ شـمېر د بوديجـې لـه لارې کـم شـو او زېرمـه شـوې پيسـې پـوځ تـه د ځيزونـو پـه اخيسـتلو ولګېدلـې. پیرودنـې د فاسـدو مامورانـو پـه وسـېله وشـوې چـې پـه نتيجـه کـې محمـد ولي او حبيـب اللـه دواړو خپـل جيبونـه ډک کـړل.

د دې لـه پـاره چـې حکومـت کمـزورى شي، کـه څـه وخـت انـقلاب پېښـېږي؛ نـو پـوځ بـه هـم ناراضـه او هـم ناتـوان شـوى وي، لـه همـدې املـه محمـد ولي پـر همدغـه فکـر عمـل وکـړ. ولايتـي چوڼـۍ پـه خپلـه د ولايـت لـه کسـانو نـه پـه پچـې سره جـوړې شـوې. دوى تـه غلـه کلـه کلـه پـوره ورکـول کېـده. افسرانـو هغـه خپلولـه او عسـکرو تـه يـې دومـره ورکولـه چـې پـرې ژونـدي وي، نـو پـه دې ډول يـو عسـکر چـې وږى و، پـه داسـې حالـت کـې بـه نـه و چـې خپلـې کورنـۍ تـه نفقـه پيـدا کـړي، د هغـه کورنـۍ بـه اړ کېـده چـې ګدايـي وکـړي.(١١٧)

دغـه لـړ شـوي او ابتر شـوي پـوځ د شـينوارو پـه ياغـي کېـدو سره نـوره هـم صدمـه وليدلـه. لـه دې سره سره د غبـار پـه وينـا د کابـل لـه دفـاع نه لـږ څـه د مخـه «... تقريباً دوازده هـزار عسـکر غيـر منظـم و منظـم در سرتـاسر خـط کوتـل خيرخانـه وغيـره حصـص تمرکـز يافـت و اشـغال قطعـي کاپيسـا و پـروان محتمـل ګرديـد.»(١١٨) خو لـه هغـو نـه پـه اغېزمنـه توګـه کار وانـه خيسـتل شـو. همدارنګـه د غبـار پـه وينـا د پـغمان او لوګـر لـه رضـاکارو نـه هـم کار وانـه خيسـتل شـو. د کابـل او چاردهـي پـر خلکـو د وسـلو وېشـلو هـم ګټـه ونـه کـړه او هغـه قومـي ملېشـاوې چـې د شـينوارو د ځپلـو لـه پـاره لا هـم پـه کابـل کـې وې، يـا خـورې شـوې يـا يـې خپـل ټوپکونـه پـه حکومتـي عسـکرو تـش کـړل.

د کابـل پـه دفـاع کـې د فيـض محمـد پـه وينـا « ... يـوازې د امیـر سـورو سـاتونکو (پاچايـي رسـالې) او يـو څـه نـورو عسـکرو د زړه نـه جنـګ وکـړ، نـور پـوځ د بغـاوت پـه حـال کـې و.(١١٩) غبـار لا وايـي چـې « ... اخـتلال دسـتګاه ادراه ...

بجایی که دزدی فقط با سه صد نفر تفنگدار... در پای تخت افغانستان حمله برد، وزارت حربیه فقط ۸۰ نفر برای دفاع حاضر کرده توانست بس». (۱۲۰) خو غبار په عین حال کې په ارگ کې د دوو زرو عسکرو له شته والي نه هم غږېږي.(۱۲۱)

فیض محمد د داړه مارو دغه لاس بری عمومي نارضایت او د حکومتي مامورانو او حضرتانو په رول کېویني، په داسې حال کې چې غبار یې په «... فقدان مرکز عالی سوق و اداره با سبوتاژ دستهای مخفی در داخل دستگاه دولت»(۱۲۲) کې ویني.

پر عمومي نارضایت مې کافي بحث کړی اوس به د لوړې اغېزمنې قوماندانۍ په نشتوالي، سبوتاژ، حکومتي لوړو کسانو، ملایانو او حضرتانو وغږېږم چې د نظام په نسکورولو کې یې په ډېر حساس وخت کې ټاکونکی رول ولوباوه.

په حکومتي لوړو کسانو کې په خپله پاچا د ټولو په سر کې و چې د یوه انقلابي مصلح په توگه یې غوښتل د ټولنې ځینې اړیکې په خپل فکر سمې او دولتي نظام عصري کړي او ولس د عصري مدنیت او د پرمختگ په کرښې باندې روان کړي.

پاچا امان الله د نورو مصلحانو په شان د خپلې ټولنې موجود حال ته په انتقادي سترگه کتل. پروگرام یې دا شو چې ټولنه او نظام د نظامنامو په ایستلو او د هغو په پلي کولو سره اصلاح کړي. د ډاکتر محمد هاشم کمالي په نظر د نظامنامو سمونونو چې د پاچا امان الله په دورې کې و ایستل شول، تر یوه حده پورې د نونسمې پېړۍ د وروستیو کلونو د ترکیې تنظیماتو له سمونونو نه متاثر او په ځینو برخو کې ورسره ورته وو. امان الله د ترکیې له مشر اتاترک

سره تماس ټینګ کړ او ترکي مشاوران یې استخدام کړل چې هغو د نظامنامو په ایستلو کې لوی رول ولوباوه.(۱۲۳)

په داسې حال کې چې ترکیي تنظیمات په عمده ډول د اداري او نظامي چارو په اړه وو، د پاچا امان الله نظامنامې د اجتماعي، اقتصادي او اداري چارو په اړه وې. لومړنی په اوله درجه نظام د پیاوړي کېدو او وروستی د نظام او ټولنې د اصلاح په هکله و. د دواړو ترمنځ بل غټ توپیر دا و چې تنظیمات له ۱۸۳۹ نه تر ۱۸۷۶ پورې په وار وار ایستل کېدل او نظامنامې ټولې په دوه ځل وایستلې شوې، په داسې حال کې چې د ټولنې او اداري اصلاح په ماهیت کې یوه روانه پروسه ده یا باید وي.

د پاچا د اوښي محمد حسن له خولې نه ویل شوي چې اتاترک امان الله ته وویل چې که قوي نظامي قوه ونه لرې، سمونونه به سرته ونه رسېږي. امان الله د هغه په سپارښتنې عمل ونه کړ؛ خو د خپلو پروګرامونو د پر مخ بیولو له پاره یې ډېر ترکي متخصصان وګمارل. ترکیه د هغه خوښېدله او په ترکي ژبې هم ښه پوهېده. حقیقت دا دی چې امان الله چې په اصل کې یو ملکي فرد و، د اتاترک پر خلاف چې مسلکي جنرال و، نظامي پوځ ته په اهمیت قایل نه و، سره له دې چې د زېړو افغانانو او د یوه پوره محاط شوي هېواد سروالي ور په غاړه وه؛ نو امان الله خپل اصلاحي پروګرامونه د ټولنې مدني کولو او د سیاسي نظام عصري کولو ته متوجه کړل. له مدني کولو نه مې مقصد دا دی چې د امان الله په نظر د افغان ټولنې ټول فردونه په حقونو کې سره برابر، له قانوني ازادۍ نه برخمن او له تبعیض او امتیاز نه پاک وي. دی افغانانو ته تر دې حده په برابرۍ ټینګ و چې په کندهار کې یې خلکو ته وویل چې «خودم گاهی خوش ندارم که محض برای ابادی یک شهر غلجایی و دارنی را بهم بیاندازم و بلحاظ قومیت و شخصیت ملت

عزیزم را مانند سابق تکه تکه و پارچه پارچه کرده رقابت شدیدی بین شان تولید کنم.(۱۲۴)

د غلامۍ له کړی نه د هزاره ګانو ازادېدل د امان الله د خوښې غټه موضوع وه. د هغه لور هندیه په خپلې خاصې فارسي کې له ښاغلي طارق بزګر سره په مرکه کې وايي چې «برای بابه جانم چیزی که زیادتر سبب خوشحالی او شده ... ازاد کردن غلامان بود. همان شب همان روزیکه دستور داده شد که غلامان ازاد هستند تمام آن شب آتشبازی شد... و این همه برای بابه جانم یک یادگار عمیق ماند. خودش خوش بود از این کارش. »(۱۲۵) پاچا امان الله د اغیزمنو ډلو او کسانو امتیازونه په دغه فکر له منځه یووړل چې «خودم هیچ نوع امتیاز و افتراقی در بین افغان های مملکت خود مناسب نمی بینم». (۱۲۶) د ده په نظر د افغانستان هر تبعه افغان یو حقوقي او سیاسي واحد و «هر کسیکه در افغانستان سکونت دارد و از هر مذهب و فرقه که باشد و هر کار و صنعت و خدمتیکه میکند، تماماً افغانان گفته میشوند.(۱۲۷) داسې هم نه وه چې د ده د برابرۍ مفکوره تش د کاغذ د مخ توري وي. لکه چې د مخه مې راوړي د غبار په وینا: «روح این مواد قانونی آن بود که در عمل مورد تطبیق قرار داشت و از لوث ریا و مردم فریبی و کذب و نفاق مبرا بود».

د پاچا امان الله په څه لږ لس کلنې دورې کې هیڅ افغان د سیاسي نظر د څرګندولو له امله بندي شوی نه دی. دا چې په هغه وخت کې سیاسي ډلې له افراطي مفکورو سره فعالې وې، د همدغې ازادۍ برکت و. پاچا امان الله د یوه پاک زړي واکمن په توګه د جاسوسۍ له ځانګې نه کار وانه خیست. ښځو ته د ځینو اساسي حقونو په منلو سره پاچا د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل مهم ګام پورته کړ. د ټولنې د مدني کولو په لور یو بل اساسي ګام د پوهنې عامول وو چې د پاچا د دغه نظر له مخې واخیستل شو چې

«باید کوشش ما و شما در عالم بودن و دانسته شدن تمام افراد افغانستان باشد، اگر چه مسلمان باشد یا هندو و یا دیگر کسی باشد.» (۱۲۷) ده له پوهې، پوهنې او فن سره دومره لېوالتیا لرله چې په ۱۹۱۴ کال کې یې د محمود طرزي له ثریا نومي لور سره د خپل واده لګښت د یوه ښوونځي د جوړولو له پاره ځانګړی کړ. د هغه وخت یوه ځوان پاچا زوی د دغه عمل اهمیت له دې نه جوتېږي چې حتی د نن ورځې عصري افغانان هم په ودونو کې رواج ته په اطاعت سره نندراه ییز لګښتونه کوي. پاچا امان الله ته پوهنه د مدني مذهب په شان وه، په داسې حال کې چې امیرشیرعلي خان ته پوځ د مدني مذهب په شان و.

د ټولنې د مدني کولو له پاره د دغسې دموکرات یا لږ تر لږه تمثیلي نظام شته والی ضروري وي چې له وړ او اصولي کسانو نه جوړ وي او دوی په اتفاق او مسئولیت سره حکومت وچلوي. امان الله دغسې حکومت نه لاره. د هغه د حکومت د سر ځینې کسان په خپلو کې سخت بې اتفاقه او نور یې جمهوري غوښتونکي وو. دوی ټولو په څرګند ډول پاچا ته غوړه مالي کوله؛ خو ځینو یې په کلکه په پټه ورانی کاوه. دا ټکی به ډېر ژر نور هم وسپړم. د پاچا امان الله بل اساسي نوښت د لویو جرګو له لارې د قانونونو ایستل او د سمونونو پاسول وو. له لویو جرګو نه کار اخیستل ښیي چې پاچا هغومره چې په ولس ډډه کوله، په عنعنوي اغېزې لرونکو ډلو یې نه کوله، خو د لویو جرګو استازو د ناکرارۍ په وخت کې ونه شو کولی یا یې نه غوښتل خلک د هغه په لیکه کې ودرېږي.

د پاچا غټه ماتې دا وه چې هغوی ته چې له زړه یې ورته خدمت کاوه، په سخته کې ورسره ونه درېدل. په نړۍ کې به بل دغسې ولس نه وي چې پاچا یې ورته هم په قانون او هم په عمل کې فردي ازادي ومنې، خو د هغه

استازي هغه رد کړي. که د غبار دغه وینا دقیقه وي، د خوست د یاغیتوب په وخت کې د لویې جرگې د وکیلانو له خوا «*کلمه ازادی فردی منحصر به امور شخصی گردید، نه در امور سیاسی و عقیدوی*».

پاچا امان الله په شخصي لحاظ له افغان واکمنو نه څرگند توپیر لاره. په افغان واکمنو کې یوازې ده په افغانستان کې یوه نکاحي ښځه لرله چې هغه هم د ده په شان سمون پاله او لومړۍ افغانه وه چې د چادري له قید نه یې ځان ازاد کړ او ښځو او پوهنې ته یې خدمتونه وکړل. امان الله او دا، د سراج الاخبار په اداره کې سره اشنا او بیا سره ملگري او مېړه او ښځه او پاچا او ملکه شول. د پاچاۍ او ملکې په دوره کې دوی دواړه د ځوانۍ په جوش کې وو او دواړو فعال ژوند لاره.

امان الله د پاچاهۍ په وروستیو میاشتو کې د عالیې په نامه د خپل تره، سردار نصرالله لور ځان ته د دې له پاره په نکاح کړه چې مخالفانو ته وښیي چې دی نور نو د نارینه له پاره یوازې د یوې ښځې په نکاح کولو باندې ولاړ نه دی. دغه واده سیاسي و او دوام یې ونه کړ؛ خو امان الله په ایټالیې کې له یوې ایټالوۍ نجلۍ سره واده وکړ. په دې ډول هغه په ایټالیې کې دوه نکاحي ښځې لرلې.

امان الله د پاچایۍ په وخت کې هم د یوه عادي افغان غوندې ژوند کاوه. د بازار په گڼه گوڼه کې به په بدلو جامو کې گرځېده، د ډوډۍ اخیستلو له پاره به یې په تېل ماتېل کې ځان ډوډۍ پخونکي ته رساوه، د دې له پاره چې د خلکو په حال ځان خبر کړي. داسې یې هم د قومي لویانو په مېنځ کې په حکومت او پاچا نیوکې کولې او له هغو سره به په گډه د عرض کولو له پاره ارگ ته روانېده او چې په لار کې به پېژندل کېده، مشران به خجالتېدل او

بیا به پاچا هغوی مېلمانه کول؛ خو د دې برعکس هغه د امنیت ګډوډونکو په مقابل کې د نیکه په څېر بې رحمه و. د هغو د له منځه وړلو له پاره به یې سم له لاسه د اعدام حکم ورکاوه، بې له دې چې د اعدام پایلې په نظر کې ونیسي، لکه چې د کندهار داړه مارو او د سقاو زوی په اړه یې دغسې حکمونه ورکړل.

پاچا امان الله موټر او موټر سایکل په مهارت سره چلول، د ټوپک او توپنګچې په استعمال ښه پوهېده. ماهر اس سپور و، د ټېنس لوبه یې کوله، پیانو یې وهله او یوې یې کوله. د هغه د یوه ستایوال په وینا «*در سرای شاهی همیشه نمی نشیند. در فضاهای وسیع کار و گردش میکند. در موتر به هوا خوری تنها میرود*».(۱۲۹)

امان الله د ژوند تر پایه پورې کارګر و. په ایټالیې کې یې نجاري او برقیتوب هم کاوه. د هندیې په وینا: «اګر موتر خراب میشد، لباس مستری را میپوشید، زیر موتر میرفت و آن را درست میکرد». د دغسې په کار مین شخص له پاره د پاچایۍ قدرت نه لوېدل او بیا جلا وطنه کېدل اسان نه وي. هندیه وایي چې پلار یې تر **۳۹** کلنۍ پورې دغومره ډېر کارونه کړي و چې «دفعتاً بیکار شد، بیکاری و دوری از وطن برایش بسیار سخت بود». غازی امان الله هم د غازي محمد ایوب په شان شو چې هغه هم د ځوانۍ په جوش کې په هندوستان کې جلاوطنی شو، خو هلته هم د هغه شاوخوا ډېر افغانان وو، په داسې حال کې چې امان الله د افغانانو له ملګرتوب نه په ایټالیې کې بې برخې و.

د پاچا امان الله بله ځانګړنه مناقشه او مناظره کول وو، له امامانو او دیني عالمانو سره هم. هغوی ته به یې ویل چې خطبه باید د خلکو په ژبه وي چې هغوی پرې پوه شي. په خپله به یې شمله ییز لنګوټی په سر او توره

په ملا خطبه ویله او په دغسې جوش او احساس سر به یې وعظ کاوه چې اورېدونکې به یې په ژړا کول. په وګړو باندې یې تر دغې درجې پورې اعتماد کاوه چې حتی څه وخت چې کابل د سقاو زوی تر خطر لاندې هم و، باغ عمومي ته لاړ او هلته یې خلکو ته خبرې واورولې، خو د ده زړورتیا کله کله د ماجرا غوښتنې بڼه نیوله، لکه په منځنۍ اسیا کې د ده د ډېر پرمختللو هڅې. ده په دغسې سیمې او خلکو کې په خپلې سروالۍ سره اسلامي کانفدرېشن غوښته چې د برې چانس یې نه و او د ختیځو پښتنو په مېنځ کې یې هغسې کوښښونه ونه کړل، په داسې حال کې چې دغه سیمې په اصل کې د افغانستان زړه و او خلکو یې د خپلواکۍ په جنګونو کې دغه واقعیت عملاً ثابت کړی و. نښې ښیي چې محمود طرزي او ترکي پاشایانو دی منځنۍ اسیا ته هڅولی او د هغه برعکس د سردار نصرالله مړینې دی له دغو پښتنو نه لیرې کړی و. هر څه چې وو، پاچا امان الله په دواړو کې ناکام شو.

پاچا امان الله ډېره غټه ځانګړنه چې نابریالی یې کړ دا وه چې دی ډېر ایډیاپال (Idealist) او لږ واقع پال (Realist) و او له ژوند او پېښو نه یې زده کړه نه کوله، په داسې حال کې چې د یوه واکمن له پاره هغه هم د افغان ټینګې سنتي ټولنې واکمن له پاره، حتمي ده چې د خپلې ټولنې په ژوند، پېښو او د خلکو په ارزښتونو او غوښتنو باید واقعاً پوه وي او د هغو په نظر کې نیولو سره سمونیزې کړنلارې وباسي او د همفکرو ملګرو او ډاډمنې نظامي قوې په لرلو سره یې په پلي کولو لاس پورې کړي. له دې سره سره ده غوښتل د ټولنې او حتی خلکو هغه نیمګړتیاوې سمې کړي چې د هغه په فکر، پرمختګ او ښه ژوند ته خنډ کېدل. په دې لار کې یې ربړې ګاللې او مخالفتونه یې زغمل. دی په رښتیا یو نوښتګر او غیر عادي افغان واکمن

و؛ خو دغه پاچا امان الله د اروپا په شپږ میاشتني سفر سره دومره بدلون وکړ چې نور یې ممکن په کلونو کې ونه کړي. امان الله له سفر نه وروسته نور نو هغه پخواني دموکرات او ولسي واکمن نه و. له ده نه یو بل امان الله جوړ شوی و، هغسې امان الله چې زورواکۍ ته اوښتی او د دغه فکر له مخې یې حکومت کول پیل کړل چې تخت یا تابوت. د غبار په وینا «وقتیکه شاه برگشت آنمرد گذشته نبود او بسیار خودرای و خود خواه و مغرور شده بود و با اقدامات عجولانه یې که نمود بزودی افغانستان را مستعد یک انفلاق منفی نمود.(۱۳۰) منشي علي احمد هم دغه فکر په لږ څه نرمو عبارتونو کې څرگندوي.

د پاچا امان الله له کړو نه داسې ښکاري چې دی د اروپا په سفر کې تر دې حده د اروپایي مدنیت تر اغېزې لاندې تللی و چې نور یې نو د کرښته افغانانو واکمني نه خوښېدله. د غبار تبصره پرځای ښکاري چې مطلب یې دا دی چې امان الله وضع په خپله کړکېچنه کوله. په رښتیا هم د ده هغه فکر چې د کابل خلک دې سمدلاسه په جامو او چلند کې د اروپایانو په شان شي، له هغه نه پرته بله معنی نه لري. دا بل څه نه و، خو د افغان کلتوري ارزښتونو په مقابل کې د جنگ اعلان او هغه هم په دغسې حال کې چې څلور کاله دمخه دده، تر هغو ډېر نرم سمونونه په مطلق ډول ناکام شوي وو. په ټولنیز ډول د پاچا د دوهمې دورې سمونونه د لومړۍ دورې سمونونو په نسبت ډېر پاروونکي وو. داسې هم په لویه جرگه کې له ملایانو سره د پاچا چلند زیږ او د یوه پاچا له پاره د ملت د استازو په مقابل کې نامناسب و. بیا هم د پاچا د دغو تېروتنو او پاروونکي چلند سره سره فکر نه کېده چې د داړه مارو یوه ډله به د افغانستان پاچایي نسکوره کړي.

د پاچایی په نسکورولو کې د جمهوري غوښتونکو ، په سر کې د محمد ولي، شور بازار حضرت او نورو سملاسي رول ټاکونکی ثابت شو. لکه چې دمخه مې ویلي د جمهوري غوښتونکو دوو مخکښانو یانې غلام صدیق او محمد ولي د پروگرام له مخې په پټه د شینوارو او د کوهدامن داړه مارانو په لمسولو سره بې امنیتي واقعي کړې او د کابل د نسکورېدو له پاره ډگر هوار کړی و. دا دواړه هغه کسان وو چې پاچا امان الله ورته لوړ لوړ مقامونه او غټ غټ انعامونه ورکړي وو، دغسې مقامونه چې ممکن د خپلې خوښې په نظام کې یې خپلولی نه شول. د دوی د نورو ملگرو نومونه مې دمخه راوړي. شجاع الدوله او د دربار وزیر محمد یعقوب هم د دوی په ډله کې وو. والي علي احمد بارکزی هم جمهوري غوښتونکی و؛ خو هغه د دوی په ډله کې نه و. دوی ټولو د حکومتي لوړو کسانو په توگه په رسمي ډول حکومتي چارې پر مخ بېولې، په پټه یې د جمهوري نظام راوستلو په غرض ورانی کاوه. په دې ډول دوی سربېره پر دې چې د دوه مخو په شان چلند او ژوند کاوه، په دې نه پوهېدل چې که جمهوري نظام بریالی کېږي، هغه به په کوم ډول کودتا سره وي او ټینگېدلی به نه شي. له دوی نه یو هم د دغسې ولسي اعتبار او قوت خاوند نه و چې ولس به یې د مشر په توگه وپېژني او امنیت به ټینگ کړای شي. نو د حیرانی خبره نه ده چې د اړوردوړ په وخت کې دوی هم، د نورو مشروطه غوښتونکو په شان، د اوبو پر سر د هغو وچو وښو په شان شول چې هرې خوا ته وړل کېږي.

د دوی د سر کسانو په هماغه اول سر کې حبیب الله ته بیعت وړاندې کړ. په دې ډول دوی د شوربازار حضرت، سردار محمد عثمان محمدزي او یو شمېر نورو ملایانو د افغانستان د پاچایی له پاره یو نالوستی داړه مار تر پاچا امان الله نه غوره وباله.

په لوړو مامورانو کې پاچا امان الله رښتيني ملګري لرل، د هغو د سرکسان، نايب الحکومه ګان، د دولتي شورا سروال سردار شېر احمد، عبدالاحد وردګ، د حرب وزير عبدالعزيز او محمود ياور وو چې تر پايه پورې له هغه سره ټينګ ودرېدل؛ خو دوی سره يو موټی نه وو او په پېښو يې اغېزمن اثر ونه کړای شو. په ټوليز ډول حکومتي مامورانو د لوړو مامورانو په ګډون په بډې اخيستلو او غرور ښوولو کې نوم ايستلی و. د منشي علي احمد په ژبه د امان الله مامورانو په خپل سري او نازړه سواندي چلند د هغه رجيم بې اعتبار کړی و.(۱۳۱)

په افغانانو کې تر اوسه هم اورېدل کېږي چې د پاچا امان الله نظام د انګريزانو د توطيو په وسيله نسکور شوی. منشي علي احمد په دې اړه وايي چې په خپله په افغانستان کې هغه علتونه چې د انقلاب سبب شول، د افغان مامورانو او درباريانو له خوا د برتانيې حکومت د معاش خورو ملايانو له لارې شوي دي، د دې له پاره چې د افغان ملت پرمختګ شنډ او ټول هغه تجويزونه کفري وګڼل شي چې د دغه ملت د پرمختګ له پاره ګټور وو.(۱۳۲) غبار وايي:

> *«اينکه ناکامی مرحله دوم ريفورم حکومت امانيه را بعضاً تنها نتيجه مخالفت اقليت فيودال و روحانی و يا توطيه و مداخلت يک دولت خارجی ميدانند، تماماً منطبق با حقيقت نيست».*(۱۳۳)

ډاکټر ادمک چې خپل کتاب يې د برتانيې او د هند حکومت د رسمي پاڼو او راپورونو له مخې ليکلی، داسې کومه ليکنه نه ده ليدلې چې انګريزانو به د پاچا امان الله په نسکورولو کې لاس لرلی وي. دی هم وايي چې د امان الله بنسټيزو سمونونو بنسټيز عکس عمل توليد کړ(۱۳۴) تر اوسه پورې دغسې ليکنه تر سترګو شوې نه ده چې د هغې له مخې به د پاچا په نسکورېدو کې د هند حکومت لاس لرلی وي.

د برتانـوي هنـد حکومـت او د برتانيـې د حکومـت سياسـت دا نـه و چـې د امـان الله نظـام دې نسـکور شي، هغـه هـم د داړه مارانـو لـه خـوا چـې پـه واک کېـدو سره بـه يـې افغانسـتان پـه حتمي ډول او هندوسـتان پـه احـتمالي ډول نـاارام وي.

کرنيـل ټـي. ای. لارنـس چـې د عربسـتان لارنـس پـه نامـه يـاد شـوی او د لـوی جنـګ پـه بهيـر کـې يـې عربـان د عثمانيـې امپراتـورۍ پـر ضـد پـه بـري سره لسـمولي وو، هـم لـه هندوسـتان نـه وايسـتل شـو. دی د ۱۹۲۸ کال پـه مـې کـې يانـې هغـه وخـت چـې امـان اللـه پـه سـفر بوخـت و، د ميـران شـاه پـه نامـه پـه کراچـۍ او ميـران شـاه کـې پـه هوايـي قـوې کـې خدمـت کاوه، خـو د هنـد حکومـت هغـه پـه کابـل کـې د برتانيـې سـفير همفريـز پـه ټينګـه غوښـتنه انګلسـتان تـه ولېـږه.(۱۳۵) لکـه چـې دمخـه مـې ويلي د برتانيـې حکومـت لـه امـان الله سره منلـې وه چـې د هغـه حکومـت تـه بـه ډول ډول عصري توپونـه او ټوپـک وړيـا ورکـوي، خـو پاچـا امـان اللـه پخـوا لـه دې چـې دغـه وسـلې کابـل تـه ورسـېږي، پـه سـمونونو بيـا پيـل وکـړ. البتـه پـه دې کـې شـک نـه شـته چـې د افغانسـتان او هنـد حکومـت اړيکـې د ختيځـو پښـتنو پـه سر کړکېچنـې وې او احـتمال لـري چـې د هنـد د حکومـت سرحـدي مامورانـو بـه د خپلـو معـاش خـورو ملايانـو لـه لارې د پاچـا امـان اللـه او ملکـې ثريـا پـر ضـد لمسـونې کـړې وي. کـه دغـه لمسـونې پـه رښـتيا شـوې وي، هغـه بـه لمسـونې وې، نـه نظامـي عمـل.

پـه هـر حـال پـه، دې کـې شـک نـه شـته چـې مذهبـي او روحـاني ډلـو پـه تېـره حضرتانـو د پاچـا امـان اللـه او د هغـه د سـمونونو پـر ضـد د اسلامـي شرع پـه نامـه بيخـي ډېـر تبليغونـه وکـړل او وګـړي يـې د هغـو پـر ضـد د کـړو لـه پـاره ولمسـول.

د پاچـا امـان اللـه پـه وخـت کـې د افغانسـتان ملايـان يـو ځـل بيـا هغسـې نفوذمـن شـوي وو لکـه د اميـر عبدالرحمـن لـه دورې نـه دمخـه چـې وو. افغـان ملايـان پـر

افغانستان باندې د انګریزانو له لومړي یرغل نه وروسته ډېر نفوذمن شول، نه یوازې په دې چې د خپلو نالوستو مسلمانو وطنوالو مذهبي مخکښان وو، بلکې له دې امله هم چې له هغو سره په ګډه د (کاپرو) یرغلګرو په مقابل کې جنګېدل. له دغو کاپرو سره غزاګانو افغانان په عمومي ډول او پښتانه په خاص ډول ټینګ مذهبي کړل، په داسې حال کې چې تر هغو دمخه افغانان د ګرځندویانو د لیکنو له مخې په ټولې اسیا کې تر نورو خلکو ډېر د زغم وړ خلک وو. د افغان ملایانو نفوذ د افغان – انګلیس د دوهم جنګ په تېره د میوند په جګړې کې نور هم ډېر شو. حکومت هم هغسې چې ملکانو، خانانو او سردارانو ته مواجب ورکول، نفوذمنو ملایانو او سیدانو ته یې هم د وظیفې په نامه مواجب ورکول، په اصل کې په دې هیله چې دوی به د دوی د رقیبانو، یاغیانو او باندنیو یرغلګرو پر ضد شرعي فتواګانې ورکوي، له هم دې امله چې ملا کېدل د دینې زده کړې په تصدیق لرلو سره مقید نه وو چې باید وای، هر مسلمان ملا کېدلی شو، دومره چې یو څو دیني کتابونه یې په عربي کې لوستلی او په جامو او شکل کې ملا معلومېدلی شو.

نالوستو وګړو ته دوی ټول ملایان او د درناوي وړ وو، نو ځکه په افغانستان کې د دوی شمېر له حساب نه وتلی و؛ خو امیر عبدالرحمن د ملایانو قوت مات کړ، اصلي علت یې دا و چې ډېرو د ده په مقابل کې په ۱۸۸۱ کال کې د غازي محمد ایوب او په ۱۸۸۶ کې د غلزیو په پاڅون کې د ملا عبدالکریم خوا نیولې وه. وروستی د ملا مشک عالم اندړ زوی و. امیر یوازې هغو ملایانو ته د مواجبو ورکول ومنل چې د ملا خوسه په مشرۍ د یوه کمیسیون له خوا په دیني چارو کې په ازموینه کې بریالي کېدل. څنګه چې د اسلام په اړه د زیاترو ملایانو پوهه سطحي وه، ډېر یې په ازموینه کې پاتې شول. امیر دا

هـم ویـل چـې زمـا... هغـه کسـان نـه خوښـېږي چـې د دیـن پـه نامـه پـه پاچایـي سیاسـت کـې ګوتـې وهـي.

ملایـان د پاچـا امـان اللـه تـر وختـه پـورې ډېرتـه لـه دې املـه پـه قـوت کـې شـول چـې د انګریزانـو پـه مقابـل کـې دوی د ختیځـو پښـتنو پـه غزاګانـو کـې برخـه اخیسـتې وه. تـر دې وختـه پـورې د دیوبنـد مدرسـې نـه فـارغ ملایـان هـم افغانسـتان تـه ننوتـل. دغـه مدرسـه د نولسـمې پېړۍ پـه وروسـتۍ نیمایـي کـې پـه کار لوېدلـې وه. لکـه چـې دمخـه مـې ویلي وو چـې د هغـو لـه مخې په افغانسـتان کـې دیوبندي ملایـان د یـوه بانـدني ځـواک پـه لمسـه (برتانـوي هنـد) پارونـې کولـې. غبـار هـم پـه خپـل کتـاب کـې د حبیـب اللـه لـه قولـه وایـي چـې هغـه لـه پـاړه چنـار نـه کوهدامـن تـه د تـګ پـه لار کـې پـه څـو ځایونـو کـې د ملایانـو لـه خـوا د عمـل لـه پـاره هڅـول شـوی و. ملایـان البتـه د پاچـا پـه سـمونونو سره پارېـدلي وو. دوی لـه دې نـه هـم وېرېـدل چـې پاچـا امـان اللـه بـه د ترکیـې د نـوي مشر اتاتـرک پـه شـان وي چـې ملایـان یـې ځپلي او دولـت یـې سیکولر یـا دنیایـي کـړی و. خـو څنګـه چـې ملایـان خـواره واره وو او منظـم قـوت یـې هـم نـه لاره او زیاتـرو یـې د وګـړو پـه سـخاوت ژونـد کاوه، د دولـت پـه مقابـل کـې یـې عمـل نـه شـو کولـی، نـو دوی ډنـډوري ګډولـې، پارونـې یـې کولـې او پـر پاچـا یـې د کفـر تور لـګاوه. لـه دې سره سره د دوی لـه خـوا نظـام تـه خطـر متوجـه نـه و. خطـر هغـه وخـت ورتـه متوجـه شـو چـې محمـد ولي او حضرتانـو د عمـل سـړي یـا ډلـه د نظام او پاچـا پـر ضـد پـه حسـاس وخـت کـې ولمسـوله.

د حضرتانـو یـا مجددیانـو پـه نامه کسـان د هندوسـتان له سره افغانسـتان تـه راغلي. د دغـې کورنـۍ یـو نومیالـی شـیخ احمـد مجـدد الـف ثـاني، پـه دیـن او تصـوف کې د ژور فکـر خاونـد و. د هغـه لـه املـه مسـلمانانو د دغـې کورنـۍ درنـاوی کاوه. دوی لـه دې ډېـر نـه هـم نفوذنـاک شـول چـې نقشـبندیه طریقـه یـې چلولـه. کـه څـه

هم سنتي اسلام او تصوف سره جوړ نه دي، بیا هم د دوی درناوی کېده، له دې امله چې دوی شریعت په فعال ډول پاللو او د خپلې طریقې په حکم یې کوښښ کاوه چې د ټولنې سروال په مسلمانۍ او د اسلام په تطبیق کې ټینګ وي؛ نقشبندیه طریقه په دې ډول سیاسي ده، په داسې حال کې چې د صوفي ګرۍ نورې طریقې سیاسي نه دي.

د پاچا امان الله په وخت کې حضرتان د زاړه ښار په شوربازار کې اوسېدل. له دې امله دوی د شوربازار په حضرتانو باندې هم یادېدل.

د حضرتانو نومیالي ورونه درې تنه وو، فضل محمد، فضل عمر او محمد صادق. لومړنیو دوو یې د خپلواکۍ په جګړه کې د جنرال محمد نادر او د هغه د ورونو په کامپ کې د جهاد له پاره تبلیغ کاوه. فضل عمر مجددي په زرمله کې په یوې غونډې کې خلکو ته وویل چې: «*پادشاه افغانستان ... عزم مصمم فرموده... ازادی نامه افغانستان را به هر فداکاری که باشد، به همکاری ملت مسلمان و غیور افغانستان از انګلیس استعمارجو بدست آرد. اګر شهید شدیم جنت الفردوس جای ماast و اګر زنده و مجاهد ماندیم، باعث سعادت دارین ما است... استقلال خود را به فدا کردن نفس، مال و اولاد و احفاد بدست می اوریم.*»(۱۳۶)

پاچا امان الله د دوی د خدمتونو په درناوي دوی په ترتیب سره د شمس المشایخ او نورالمشایخ په لقبونو وویاړل؛ خو شمس المشایخ فضل محمد په ۱۹۲۴ کې ناڅاپه مړ شو او پاچا د هغه په مړینې سره یو ټینګ ملاتړ له لاسه ورکړ او ورور یې نورالمشایخ فضل عمر مجددي د پاچا او د هغه د سمونونو مخالف شو، ان تر دې چې د خوست په اله ګوله کې یې د یاغیانو خوا نیوله او بیا له افغانستان څخه ووت او په اسماعیل خان ډېره کې ډېره شو.

لـه هغـه وروسـته ټولـو حضرتانـو نـه یـوازې د پاچـا او د هغـه د سـمونونو مخالفت کاوه، بلکـې لـه نـورو مخالفانـو سره یـې د پاچـا او د هغـه د سـمونونو پـر ضـد دسیسـې هـم کولـې.

پاچـا امـان اللـه لا اروپـا تـه پـه سـفر روان شـوی نـه و چـې پـه کابـل کـې محمـد صـادق مجـددي لـه ځینـو محمـدزي سردارانـو او ملایانـو سره پـه توطیـو لاس پـورې کـړ. د غبـار پـه قـول پـه کابـل کـې د حضرتانـو د امـان اللـه ضـد کـړۍ ښـه فعالـه وه. دا هغـه وخـت و چـې بیـا هـم د هغـه پـه وینـا: «*در تمـام ولایات افغانسـتان حلقـه هـای مخفـی و مخالـف بـه فعالیـت ضـد دولـت در امدنـد.*»(۱۳۷)

د ادمک په وینا:

> «*د ۱۹۲۷ پـه پـای کـې چـې امـان اللـه پـه سـفر بوخـت و، فضـل رحیـم گل اغـا (محمـد صـادق) لـه قومـي کسـانو او ملایانـو سره پـه پټـه خبرې کولـې چـې پرمختـگ غوښـتونکي بـه خنگـه لـه قـدرت نـه وغورځـول شي. د جنـوبي سـمت او کندهـار عالمانـو د هندوسـتان پـه اسماعیـل خـان دېـره کـې غونـډه وکـړه او پـه هغـې کـې پـر دې وغرېـدل چـې د عصري کوونکـو پـر ضـد بـه خنگـه عمـل وشي. مقصـد دا نـه و چـې پاچـا امـان اللـه لـه واکمنـۍ نـه گوښـه کـړل شي، بلکـې د ځوانـو افغانانـو پـر ضـد کودتـا وشي او پاچـا امـان اللـه پـه ستنېدو سره لـه یـو شـوي عمـل سره مخامـخ شي. ساتنپالو پرېکـړه وکـړه چـې پـه وروسـتي گام کـې دې پاچـا گوښـه او جمهـوري نظـام پـه پښـو ودرول شي.*»(۱۳۸)

خـو د عمـل گام پـه کابـل کـې د محمـد صـادق مجـددي پـه تحریـک سره واخیسـتل شـو. ښـاغلی فضـل غنـي مجـددي پـه خپـل اثـر کـې د دغـه ټکـي پـه هکلـه وایـي چـې «*علـمای افغانسـتان بـرای توحیـد صـف در منـزل حضرت صاحـب در شـور بازار اجتماعات نمودنـد.*»(۱۳۹) مـنشي علي احمـد د ده د علمای

افغانستان د ناڅرګندې افادې په تشخيص کې وايي چې پاچا امان الله له ستر قاضي عبدالرحمن پغماني نه په ټينګه وغوښتل چې د ښځو مخ لوڅي او سمونونه له اسلامي شرع سره موافق وښيي. هغه ښنه وغوښته. هغه ته بيا اخطار ورکړل شو چې که سمونونه يې تصديق نه کړل، وبه وژل شي. نور نو د منشي علي احمد په ژبه: «*هغه د شور بازار حضرت له دغې موضوع نه خبر کړ او هغه داسې وګڼله چې که عبدالرحمن د امان الله د کرکې قرباني شو، د ده پای به هم د هغه په شان وي، بيا يې پرېکړه وکړه چې جنوب ته وتښتي او له هغه ځايه له حضرت شېر اغا سره په هند کې يوځای شي*».(۱۴۰)

د ۱۹۲۸ کال په ژمي کې دوی له قاضي فضل حق، قاضي عبدالقادر پغماني او نورو سره اول په ځايو کې د عزيز خان ځاځي په کلي کې واړول او بيا خوست ته لاړل. دوی هلته خلکو ته وويل چې «*پروګرام شاه مخالف شريعت و به ضرر ملت افغان است. ما اينجا امديم تا با اتفاق مردم پکتيا پيشنهادا خود را به شاه بفرستيم و مانع خرابی افغانستان گرديم.*»(۱۴۱) له احمدزيو نه پرته د پکتيا هيڅ قوم د دوی وړانديز ونه مانه. د جنوب عسکري قوماندان عبدالغني سرخابي هم له هغوی سره سر ونه خوځاوه، خو ټولو ورته ډاډ ورکړ چې حکومت ته به يې په لاس ورنه کړي او که غواړي روغ رمټ به يې هندوستان ته ورسوي.

دوی د قاضي عبدالرحمن د وړانديز په مقابل کې حکومت ته د تسليمېدو فيصله وکړه. د هغه وړانديز دا و چې: «*پيش روی ما دو راه بيشتر نيست. يا فرار به هند که در آن صورت حکومت انگليس مارا با اعزاز خواهد پذيرفت ولی برای، که مسلمان و افغانيم، مرگ بهتر از اين اعزاز اجنبی است. راه دوم تسليم شدن به حکومت افغانستان و دست از جان برداشتن است. ايا رفقا*

چه میگویند؟ همه گفتند، شق دوم را ولو به فدا کردن جان ما باشد، تر جیح میدهیم.»(۱۴۲)

همغه و چې دوی ټول محلي حکومت ته تسلیم شول چې بیا په چټکۍ سره کابل ته ورسول شول. پاچا امان الله په پغمان کې له هر یوه سره بېل بېل وکتل او بیا یې د محاکمې له پاره د حرب وزارت د حرب دیوان ته وسپارل چې د همدغه مقصد له پاره د حرب وزیر عبدالعزیز، د قول اردو قومندان محمود سامي، فرقه مشر فضل احمد، کنډک مشر سید شریف او کنډک مشر عبدالله نه جوړ شوی و. دیوان په ترتیب سره د پاچا، محمد ولي، عبدالعزیز او محمد سامي په سروالۍ محاکمه وکړه. محاکمه یوه میاشت اوږده شوه. محاکمه کېدونکو له خپل عمل نه انکار ونه کړ. په محاکمه کوونکو کې عبدالعزیز او کنډک مشر سید شریف اعدام غوښتونکي او نور د اعدام مخالف وو. له دې سره سره د غبار په وینا، دغه دیوان د ټولو د اعدام حکم وکړ او پاچا هغه لاسلیک کړ. محکوم شوي وروسته په سیاه سنگ کې اعدام شول، یوازې له محمد صادق مجددي او د هغه وراره محمد معصوم مجددي نه پرته چې پاچا هغوی د شمس المشایخ د خدمتونو په درناوي له اعدام نه معاف کړل او په بندي کولو یې بسنه وکړه».(۱۴۳)

داسې ښکاري چې د پاچا په کمپ کې چا د قاضیانو د اعدام پر پایلو سم سوچ نه و کړی. دوی دې ته هم فکر نه و کړی چې افغانان په ټولیز ډول له ظلم نه بده وړي او له مظلومانو سره خواخوږي کوي، هغه هم هغسې مظلومان چې قاضیان وي. د اعدام د پلویانو دلیل به دا و چې د حکومت مخالفان عبرت واخلي او ټولو ته ثابته وي چې حکومت پیاوړی او په وضع حاکم دی؛ خو د اعدام پایلې د هغه برعکس شوې. غټه خبره دا ده چې قاضیانو او مجددیانو په خپله خوښه حکومت ته تسلیم کړي وو، بې له دې چې د حکومت پر

ضد یې عمل کړی وي. دوی په راتلونکي کې هم امنیت ته خطر پېښولی نه شو. هو، دوی د حکومت ضد عمل نیت درلود؛ خو عمل یې ونه کړ یا یې عمل نه شو کولای.

څنگه چې دغه موضوع په اصل کې سیاسي وه؛ نو سیاسي مصلحت دا و چې دوی یوازې په بندي کېدلو سره بې اثره کېدی شي او په دې ډول به د اعدام د ناوړه پایلو مخه نیولې شوې وای؛ خو په اعدام سره دوی پیاوړي شول او خپل مقصد ته ورسېدل. د هغو په اعدام سره خلک وپارېدل او د شینوارو او د کوهدامن داړه مارو د بغاوت له پاره لومړی گام شو. د ښاغلي مجددي په وینا: «حتی بعضی از وزرا و بزرگان دولت موقف امان الله خان را تائید نکردند، مثلاً محمود طرزی و عبدالهادی خان داوی وزیر تجارت و عبدالرحمن لودی همه استعفی خود را تقدیم پادشاه کردند.»(۱۴۴) ځینې وزیران به د قاضیانو په اعدام سره ناراضي شوي وي؛ خو د دغې موضوع په سر کې هیڅ وزیر ځان گوښه کړی نه و او لودي خو دمخه ځان گوښه کړی و یا گوښه کېدو ته اړ شوی و.

تر اعدام وروسته:

> *« ... د امان الله پر ضد گوند د ملایانو تر منځ په ازادۍ سره تبلیغ کاوه چې امان الله عزم کړی چې د مصطفی کمال په مشوره ملایان یا ووژني یا یې له ملک نه وباسي، د دې له پاره چې د پرمختگ د لارې خنډونه له منځه یوړل شي او دا چې امان الله د عبدالرحمن په اعدامولو سره په خپلې مبارزې پیل کړی. دغه تبلیغ هغسې اثر وکړ چې هیله یې کېدله. ملایان چې پوره ارام شوي وو، په امان الله باندې یې د کافر ټاپه ولگوله. دوی د مخ لوڅې پر ضد هم تبلیغ کاوه او خلکو ته یې ویل چې د دوی ښځې به هم زر مخ لوڅې*

شي او ټولې لونې به يې ترکيې ته واستولی شي. ولس د امان الله پر ضد شو».(۱۴۵)

يو شمېر ديني عالمان له افغانستان نه ووتل او په ډېره اسماعيل خان کې له نور المشايخ سره ډېره شول. نور المشايخ، سليمان خېل د امان الله پر ضد وتورول. حضرتانو په سليمان خېلو کې مريدان لرل. همدغو سلېمان خېلو د بل کال په مې مياشت کې په غزني کې د پاچا د پوځ په شا کېدو کې غټه ونډه واخيسته.

لکه چې دمخه مې شرحې ورکړې، په کابل کې محمد صادق مجددي، محمد ولي او سردار محمد عثمان او نورو حبيب الله ته د کابل د نيولو له پاره لار خلاصه کړې وه. پاچا امان الله پر کابل د حبيب الله تر اول يرغل ورسته محمد صادق مجددي له بند نه خوشې کړ، په دې هيله چې هغوی به د ارامۍ په ټينګولو کې له خپل نفوذ نه کار واخلي، خو هغوی چې د بند په لنډه موده کې سختۍ ګاللې وې، پرېکړه کړې وه چې نه يوازې د امان الله د واکمنۍ بلکې د کورنۍ د واکمنۍ پای ته رسولو له پاره هم کار وکړي. هغوی ته د عمل موقع هغه وخت په لاس ورغله چې پاچا عنايت الله دغه محمد صادق مجددي د يوه هيئت په سروالۍ حبيب الله او سيد حسين ته د جنګ بس کولو او د خپلې واکمنۍ د منلو له پاره واستاوه. خو هغوی د خپل ماموريت برعکس په خپله حبيب الله د پاچايۍ له پاره په دغو کلمو سره وهڅاوه: ته، نه عنايت الله د تخت رښتينی مستحق کېږې. که عنايت الله له تا سره بيعت نه کوي، د هغه عمل به د شريعت پر بنسټ ناروا وي.

حقيقت دا دی چې په خپله د دوی دغه نظر د اسلامي شرع مخالف و. د اسلامي شريعت له مخې هغه څوک د اسلامي ټولنې د سروالۍ له پاره وړ

وي چې د ښو صفتونو خاوند وي، لکه مسلماني، عدالت، تقوا، په جرمونو نه ککړتوب او داسې نور، حال دا چې حبیب الله غل او داړه مار و، د دین او وطن ساتندویان او بې ګناه ملکي افغانان یې وژل. پر دې سربېره غبار په حقه وایي: *«شخص حبیب الله طبعاً از اداره یک کشور نی؛ بلکه از اداره حسابي یک قریه هم عاجز بود.»*(۱۴۶)

حبیب الله یوازې د خپلو یو څو تنو داړه مارو ملګرو له خوا امیر یا پاچا غوره شوی و، نه د ملت د استازو له خوا. د دغسې قدرت او اعتبار خاوند هم نه و چې په ناکراره هېواد کې امنیت او نظم ټینګ کړای شي. ده تر اخره پورې مشروعیت خپل نه کړای شو؛ نو محمد صادق او ملګرو یې پاچایي ته د حبیب الله په هڅولو سره د امنیت له واقعي کولو سره مرسته ونه کړه. د هغه پر خلاف، د یو داخلي جنګ، افغان وژنې، ملک ورانونې د دغسې نوې دورې له پاره یې لار خلاصه کړه چې ۹ میاشتې اوږده شوه.

دا ټول په اصل کې له دې امله چې دغه حضرتان او ملګري یې د شخص امان الله او بدلون غوښتونکو په تېره د افغان ځوانانو مخالف وو. دوی په دې ډول په وطن کې د بدلون غوښتونکو او ساتنپالو ترمنځ د جګړې یوه نوې دوره پیل کړه او د هغو ملایانو خوا یې ونیوله چې په هر هغه چا یې د کفر ټاپه لګوله چې د اسلام په اړه یې نظر د دوی له نظر سره مخالف و. د پاچا امان الله سمونونو چې پارونې وکړې له دې امله نه وو چې هغه د اسلام مخالف و، هغه د هغو د فکر مخالف و چې د اجتماعي دودونو او اسلامي شرع ترمنځ یې توپیر نه شو کولی؛ نو مخالفانو په تېره مذهبي مخالفانو په ډېر پراخ ډول ډنډورې ګډولې او تبلیغونه یې کول چې سمونونه د اسلام مخالف دي او امان الله کافر شوی دی.

اجتماعـي، سـياسي، اقتصـادي او پـه ټولیـز ډول ژونـد چـارې لـه دې املـه چـې د بدلـون پـه حـال کـې وي او دينـي عقيـده بيـا هغسـې نـه ده، پـه څرګنـد ډول سره بيلـې واى او دغسـې ژونـد چـارو تـه بـه بـس د ژونـد د عـادي موضـوع پـه توګـه کتـل کيـدلای. پـه داسـې حـال کـې بـه د سـمون مخالفينـو ادعـا نـه شـوه کولـی چـې هغـه د ديـن مخالـف دي. د هغـه برعکـس هغـوی بـه کوښـښ کاوه چـې پـه سـمونونو کـې سـمون وکـړي او هغـه تـرې نـه غـوره کـړي چـې د ټولـو لـه پـاره د منلـو وړ او د خلکـو لـه پـاره ګټـور وي؛ خـو د امـان اللـه ضـد ملايانـو عـملاً وښـودله، هغـوی چـې د ټينګـې عقيـدې خاونـدان وو، يـوازې خپـل فکـر غوښـته او د جـوړې، زغـم او سـمولو پـه فکـر کـې نـه وو؛ خـو دوی د ژونـد چـارو تـه د پخـوا پـه سترګـه کتـل، نـه د موجـود واقعيـت پـه سترګـه.

کـه ژونـد چـارو تـه د دينـې عقيـدې لـه چـوکاټ نـه دبانـدې کتـل کيـدلای، هغـه بـه د ژونـد عـادي چـارو پـه توګـه ګڼـل کيـدلای او د فکـري زغـم او بحـث پـه رڼـا کـې بـه هغـه غـوره کيـدل چـې د ټولـو يـا اکثرو لـه پـاره د منلـو وړ او د ژونـد لـه پـاره ګټـور وای، پـه دغـه حـال کـې بـه حتـی مخالفينـو هـم هغسـې شـدت نـه ښـوده لکـه چـې د پاچـا امـان اللـه د سـمونونو پـر مخالفـت يـې چـې وښـود.

د همـدې شـديد مخالفـت وجـه وه چـې د پاچـا امـان اللـه ټول سـمونونه له يـوه سره رد او پـه ټـپـه ودرول شـول. پـه دې رد سره د پاچـا امـان اللـه څرګندو او پټـو مخالفينو د شـلمې پيـړۍ افغانسـتان پـه منځنيـو پيړيـو کـې ننوبسـت او هغسـې پاچـا يـې هم لـه وطـن نـه وتلـو تـه اړ کـړ چـې افغانانـو تـه يـې د پـوره خپلواکـۍ تلپاتـې ويـاړ ګټلـی و او د دغـه فکـر لـه مخـې يـې حکومـت کاوه چـې:

«از خدمت به وطن، بالاتر عشقی ندارم»

پای

یادښتونه او لمن لیکونه

۱. عبدالحی حبیبي، جنبش مشروطیت در افغانستان، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹/۱۳۷۷ دغه اثر هغومره چې د شخصونو بیوګرافي دی، د مشروطه غوښتنې شرحه نه ده، خو دغه او د غبار اثر، افغانستان در مسیر تاریخ په فارسي کې هغه اثرونه دي چې د مشروطیت په هکله تر هر بل اثر نه ډېر او د اعتبار وړ معلومات ورکوي.

۲. منشي علي احمد، د امان الله نسکورېدنه، د برتانیې د حکومت خپرونه، لندن، ۱۹۲۹، ۳، لیکونکی د غزني مومند او د امان الله د دربار منشي او د معلوماتو خاوند و. د ده د امان الله دورې په فارسي کې دغه لیکنه د سکاټ په نامه یوه انګریز په انګریزي اړولې او اوس په لندن کې په برتانوي کتابتون کې خوندي ده، په دغې لیکنې کې د امان الله د واکمنۍ په اړه دغسې دقیق معلومات نه شته چې په نورو اثرونو کې نه موندل کېږي. زه دلته له ښاغلي ډاکټر عبدالعلي ارغنداوي نه مننه کوم چې د دغه نادر اثر یوه نسخه یې له لندن نه را استولې ده.

۳. میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، ۱۹۶۷/۱۳۴۶، کابل، ۷۵۳.

٤. لودویک ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانستان باندنۍ اړیکې، د اریزونا پوهنتون، ۱۹۷۴، ۴۷. دغه اثر د برتانوی ضد حکومت او د جرمني د ناخپرو شویو لاسي پاڼو، راپورونو او خپرونو له مخې لیکل شوي او په خاص ډول د امان الله د واکمنۍ په اړه ډېر او دقیق معلومات ورکوي.

۵. ادمک، ۷۷.

٦. وارټن ګریګوربین، د معاصر افغانستان هسکېدنه، د سټېفورډ پوهنتون، ١٩٦٨، ٢٢٩.

٧. عبدالعلي ارغنداوی، د برتانيې امپرياليزم او د خپلواکۍ له پاره د افغانستان مبارزه ١٩١۴- ١٩٢١، مونشي رام مانوهرلال خپرونه، ١٩٨٩، نوی ډهلي، ١٧۴- ١٨١. دغه اثر هم د برتانوي هند حکومت په ارشيفي پاڼو بنا او مهم کتاب دی.

٨. ارغنداو، ١٩٧.

٩. ارغنداو، ١٩١.

١٠. عزيز الدين وکيلي فوفلزايی، نگاهی به تاريخ استرداد استقلال افغانستان، کابل، ١٣٦٨/١٩٨٩. ٧٩.

١١. ادمک، ۴٩.

١٢. ادمک، ٩٢.

١٣. ادمک، ٦٢-٦٦.

١٤. منشي علي احمد، ١۴، ٩.

١٥. ادمک، ٦٦.

١٦. ادمک، ٦١.

١٧. ادمک، ٦٩.

١٨. ادمک، ٦٨.

١٩. ادمک، ٦٩.

٢٠. ادمک، ٧٠.

٢١. ادمک، ١٦٩.

۲۲.پیټر هاپکرک، ختیځ ته اور اچول، په اسیا کې د لینن د امپراتورۍ خوب، کوډن شا بین الملل، لندن، ۱۹۸۴، ۸۳-۱۸۱.

۲۳.هاپکرک، ۱٦۰. ادمک، ۷۰.

۲٤.منشي علي احمد، ٦.

۲۵.ادمک، ۷۰.

۲٦.منشي علي احمد، ۷. ادمک ۷۱.

۲۷.ادمک، ۷۱؛ علي احمد، ۷.

۲۸.غبار، ۷٦۱.

۲۹.ادمک، ۸۱.

۳۰.فوفلزایی، ۱۱۹.

۳۱.ادمک ،۱۳۳؛ غبار، ۸۱۳.

۳۲.محمد علم فیض زاد، جرگه های بزرگ ملی افغانستان و جرگه های نام نهاد تحت تسلط کمونست ها و روس ها. اسلام آباد، ۱۳٦۸/۱۹۸۹. ۵۳. ادمک ۸۱.

۳۳. محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان واکمني، د ټکساس پوهنتون، ۱۹۷۹، ۳۵.

۳٤.غبار، ۷۹۰.

۳۵.غبار، ۷۹۵.

۳٦.محمد حسن کاکړ، ۱۹۷۹، ۷۳-۹۱.

۳۷. غبار، ۷۹۱.

۳۸. کاکړ، ۱۹۷۹، ۱۵۳- ۱۵۵ .

۳۹.محمد حسن کاکړ، د ننني سیاسي، انکشافونو مطالعه، ۸۸- ۱۸۹۶ ، د پنجاب پوهنې مطبعه، ۱۳۷- ۱۹۷۱ .

٤٠. کاکړ، ۱۹۷۹، ۲۴ .

٤١. فیض زاد، ٦٦-٦٨ .

٤٢.غبار، ۷۹۴.

٤٣.امان الله خان غازي، حاکمیت قانون در افغانستان، مقدمه، تصحیح و تعلیقات از حبیب الله رفیع، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۳۸۷/۱۹۹۹، ۱۸۷ .

٤٤.حاکمیت قانون، ۱۸۹ .

٤٥.حاکمیت قانون، ۱۸۸ .

٤٦. حاکمیت قانون، ۱۴۶ .

٤٧.غبار، ۷۹۲.

٤٨.ادمک، ٨٦.

٤٩.غبار، ۸۰۲.

٥٠.علي احمد، ۹.

٥١.غبار، ۸۱۴.

٥٢.غبار، ۷۹۷.

٥٣.علي احمد، ۹.

٥٤.علي احمد، ۱۰.

۵۵.غبار ۸۰۴.

۵۶.ادمک، ۸۸-۹۰، ۸۱۰-۸۰۶.

۵۷.غبار، ۸۰۷.

۵۸. غبار، ۸۰۶.

۵۹.فضل غني مجددي، افغانستان در عهد اعليحضرت امان الله خان، ۱۹۱۹ - ۱۹۲۹، چاپ شخصی، فريمانت، کليفورنيا، ۱۹۹۷، ۲۴۰.

۶۰.غبار، ۷۹۸.

۶۱.جان رنارډ، د اسان مذهبي ځواب کتاب، وزيبل انک پرس، کانټون، مشيګن، ۲۰۰۲، ۲۱.

۶۲.غبار، ۷۸۹، ۸۱۱.

۶۳.حاکميت قانون، ۱.

۶۴.رولينډ وايلډ، امان الله د افغانستان پخواني پاچا، لومړی چاپ، ۱۹۳۲، دوهم چاپ، کوېټه، نيساټرېډرز، ۱۹۸۷، ۵۲ وايلډ په کابل کې د ډيلي مېل خاص خبريال و.

۶۵.حاکميت قانون، ۲۰۸.

۶۶.حاکميت قانون، ۲۰۹.

۶۷.حاکميت قانون، ۲۱۰.

۶۸.حاکميت قانون، ۸۵.

۶۹.حاکميت قانون، ۲۲۲.

۷۰.حاکميت قانون، ۱۸۶.

۷۱.حاکمیت قانون، ۲۲۴.

۷۲.حاکمیت قانون، ۲۲۴.

۷۳. حاکمیت قانون، ۱۵۰.

۷٤.حاکمیت قانون، ۸۴.

۷۵.حاکمیت قانون، ۱٦۱.

۷٦.حاکمیت قانون، ۲۲٦.

۷۷. علي احمد، ۱۲.

۷۸.ادمک، ۱۲۳.

۷۹.ادمک، ۱۳۰.

۸۰.ادمک، ۱۳۱.

۸۱.ادمک، ۱۳۲.

۸۲.علي احمد، ۱۷.

۸۳.علي احمد، ۱۸.

۸٤.علي احمد، ۱۸.

۸۵. ادمک، ۱۳۳.

۸٦. غبار، ۸۱۳.

۸۷.ادمک، ۱۳۳-۱۳۵.

۸۸. غبار، ۸۱۳.

۸۹.ادمک، ۱۳۵-۱۳۷.

۹۰.علي احمد، ۲۵.

۹۱.غبار، ۸۱۳.

۹۲.علي احمد، ۲۵.

۹۳.غبار، ۸۱۸.

۹۴.علي احمد، ۲۶.

۹۵.فیض محمد کاتب، کابل تر محاصرې لاندې، د ۱۹۲۹ پاڅون په اړه د فیض محمد لیکنه، د فیض محمد دغه ناتمام شوي یادښتونه په کابل ارشیف کې خوندي دي چې هغه کوم روسي په روسي اړولي او ډاکټر رابرت مک چزني انگریزي کړي او له خپلو تبصرو سره یې له سره تنظیم کړي او لنډ کړي دي. مارکس واینر، پرنسټن، ۱۹۹۹، ۵۲.

۹۶.د کابل له نسکورېدلو نه وروسته والي علي احمد د مشرقي قومي مشرانو له خوا د امیر په توگه و پېژندل شو، دی له دوه زره پوځ او د شینوارو او خوگیاڼیو له ملیشا سره جگدلک ته لاړل او هلته د مومندو راتگ ته په انتظار شو چې د ورتگ وعده یې کړې وه. په دې مقصد چې د سقاو زوی او ملگري یې له کابل نه وایستل شي. د دغه مقصد له پاره والي علي احمد د جنورۍ له ۲۳ نه تر ۲۹ پورې ډېرو قومونو ته فرمانونه واستول چې تابعیت یې ومني او ورسره یوځای شي. د کابل خلک چې په دغه وخت کې د کوهدامنیو او کوهستانیو له چور او چپاول نه په تنگ شوي وو، د هغه ورتگ ته سترگې په لار وو؛ خو هلته د خوگیاڼیو ملک قیس د والي علي احمد په مخالفت د سقاو زوی خوا ونیوله او په نورو قومونو کې هم درز را منځ ته شو او پوځیانو پرېښود، حبیب الله ته د متابعت کولو په نیت

د کابل په لور وخوځېدل، دا ټول په اصل کې له دې امله چې ویل کېده چې والي علي احمد شرابي دی. شینواري لا هم په هغه ولاړ وو یا دغسې ښکارېدل؛ خو پر هغو ده اعتبار له لاسه ورکړی و، دی پېښور ته او بیا له هغه ځایه کندهار ته لاړ فیض محمد ۵۱-۵۵.

۹۷.ادمک، ۱۴۳.

۹۸. فیض محمد، ۳۳.

۹۹.علي احمد، ۱۴. غبار بې له دې چې د محمد ولي نوم واخلي په دې هکله وایي چې: از مدتی قبل در ولایت کاپیسا مرد مشهور و ماجرا جوی بنام حبیب الله بچه سقاو زیر نظر دقیق مخالفین دولت گرفته شده بود، غبار، ۸۱۵.

۱۰۰. غبار، ۸۱۵

۱۰۱. هندیه، له دعوت سره یاده شوې مرکه، ۵.

۱۰۲. فیض محمد، ۳۴.

۱۰۳. علي احمد ۲۹.

۱۰٤. فیض محمد، ۳۵.

۱۰۵. فیض محمد، ۳۶.

۱۰۶. فیض محمد، ۳۷.

۱۰۷. غبار، ۸۲۲.

۱۰۸. فیض محمد، ۳۸.

۱۰۹. غبار، ۸۲۲.

۱۱۰. فیض محمد، ۳۹.

۱۱۱. فیض محمد، ۴۱.

۱۱۲. فیض محمد، ۴۲.

۱۱۳. فیض محمد، ۴۵.

۱۱٤. علي احمد، ۵۸.

۱۱۵. علي احمد، ٦۰.

۱۱٦. علي احمد، ۱۰.

۱۱۷. غبار، ۸۲۴.

۱۱۸. فیض محمد، ۳۸.

۱۱۹. غبار، ۸۱۴.

۱۲۰. غبار، ۸۲۵.

۱۲۱. غبار، ۸۲۴.

۱۲۲. محمد هاشم کمالي، قانون په افغانستان کې، د اساسي قانونو، قانون او قضائیه، د برخپرونه، لندن، ۱۹۸۵، ۲۰۳.

۱۲۳. حاکمیت قانون، ۸۰.

۱۲٤. شاهدخت هندیه با دعوت درگفتگو، دعوت، تله او لړم، ۱۳۸۳، ناروې، ۵. هندیه د پخواني پاچا امان الله لور ده.

۱۲۵. حاکمیت قانون، ۲۱۱.

۱۲٦. حاکمیت قانون، ۲۱۱.

۱۲۷. حاکمیت قانون، ۲۱۰.

۱۲۸. حاکمیت قانون، ۲۴۳.

۱۲۹. غبار، ۸۱۲.

۱۳۰. علي احمد، ۲۱.

۱۳۱. ۱۳۳غبار، ۷۸۹.

۱۳۲. ادمک، ۱۳۸.

۱۳۳. ادمک، ۱۴۳.

۱۳٤. فوفلزايي، . ۷۱

۱۳۵. غبار، ۸۱۷.

۱۳۶. ادمک، ۱۳۹.

۱۳۷. فضل غني مجددي، ۲۵۱.

۱۳۸. علي احمد۲۳.

۱۳۹. غبار، ۸۱۷.

۱٤۰. غبار، ۸۱۷.

۱٤۱. غبار، ۸۱۸ مجددي، ۲۵۱.

۱٤۲. مجددي، ۲۵۵.

۱٤۳. علي احمد، ۲۳.

۱٤٤. غبار، ۸۲۶.

د پوهاند کاکړ نور خپاره شوي آثار

په پښتو کې:

- د ثور کودتا او د هغې ژورې پايلې (۲۰۱۰)
- زما غوره ليکنې (۲۰۱۰)
- د سرطان کودتا (۲۰۰۹)
- افغانان د شپږشپېتم کال په پسرلي کې له روسانو سره د جنگ په حال کې (پښتو)
- د پاچا امان الله واکمنۍ ته يوه نوې کتنه (۲۰۰۴)
- وطن ته يو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه (۲۰۰۴)
- رڼا او دفاع (ليکونکی، د مقالو تنظيم کوونکی) (۱۹۹۹)
- افغانان د شپږشپیتم کال په پسرلي کې له شورويانو سره د جنگ په حال کې (۱۹۹۰)
- د افغانستان په اړه د ژنيو جوړه (۱۹۸۸)

په فارسي کې:

- افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان (۱۹۷۸)
- جنگ دوم افغان – انگلیس (۱۹۸۹)
- مسئله افغان (۱۹۹۰)

ژباړې:

- د سقراط، افلاتون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه انسان، د بالابانس لیکنه (۲۰۱۰)
- خاطرې، د یوې دورې لنډ تاریخ، د محمود طرزي لیکنه (۲۰۰۷)
- د پوهنې فلسفې بنسټونه، د جارج نیلر لیکنه (۲۰۰۲)
- د کابل سلطنت بیان، لومړی او دویم ټوک، د الفنسټن لیکنه، نصرالله سوبمن د مقدمې ژباړونکی، (۱۹۸۲)
- دموکراسي در جهان امروز، د میکفیرسن لیکنه (۱۹۷۱)
- تاریخ څه ته وایي؟ د اي. اچ. کار لیکنه (۱۹۶۸)
- ماکسم گورکي د ادبیاتو په اړه (۱۹۶۱)
- جان سټوارټ مل په ۹۰ دقیقو کې

په انگرېزي کې:

- د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ (۲۰۰۶)
- افغانستان، د شوروي یرغل او د افغانانو ځواب (۱۹۹۵)
- د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن خان په واکمنی کې (۱۹۷۹)
- افغانستان، د داخلي سیاسي انکشافاتو مطالعه (۱۹۷۱)

د بنسټ په اړه

کاکړ تاریخ بنسټ چې یو علمي، څېړنیز او خپرنیز بنسټ دی په **۱۳۹۳** هـ.ش کال ایجاد او د اطلاعاتو او کلتور وزارت په چوکاټ کې ثبت شو.

دا بنسټ د هغې اړتیا له وجې چې په لرغونپوهنې، ټولنپوهنې، فرهنګپوهنې او سیاست کې موجوده وه، رامنځه شو؛ ترڅو یادو ساحو کې دقیقې علمي څېړنې وشي او د دقیقو علمي معیارونو له مخې پخواني آثار بیا چاپ کړي.

زموږ فعالیتونه

- د تاریخي آثارو لیکل، ژباړل او خپرول
- د پوهاند کاکړ د ټولو آثارو بیا ځلي چاپ او تر خلکو رسول
- د پخوانیو آثارو تدقیق او بیا خپرول
- تاریخي او علمي څېړنو ته لار هوارول
- د تاریخي سیمینارونو، ورکشاپونو، کنفرانسونو او سمپوزیمونو جوړول (انلاین/ حضوري)
- د علمي شخصیتونو، مناسباتو او تاریخي ورځو لمانځل
- د تاریخي اسنادو را ټولول، ارشیف او بیا چاپول
- د ملي ارزښتونو او میراثونو خوندي کول
- د پوهاند کاکړ او نورو تاریخ لیکوالو کاتوبونه په غږیزه بڼه جوړل
- د تاریخي عکسونو راټولول
- په آنلاین بڼه د پوهاند کاکړ او نورو لیکوالو مقالې او کتابونه خپرول

موږ هڅه کوو چې د نامتو افغان څېړونکو خورې ورې لیکنې راټولې او له علمي بنسټونو سره د مسلکي او تخصصي مرستې ترڅنګ د دوی ملاتړ هم وکړو. زموږ موخه د افغانستان د تاریخ په لا شتمنولو کې برخه لرل دي.

کاکړ تاریخ بنسټ | بنیاد تاریخ کـــاکر

یادونه : د پوهاند محمد حسن کاکړ، ژوند او علمي کارونو د لا پوهاوي لپاره زمونږ ویبپاڼه وګورئ

kakarfoundation.com